

Teza da su bosanski, odnosno jugoslavenski muslimani muslimanski narod polazi od spoljnog, konfesionalnog obilježja te zajednice, koju je odavno zahvatio moderni društveni razvitak i u kome to spoljno obilježje nužno gubi značaj koji je imao u feudalizmu, kada je religija predstavljala dominantan pogled na život i društvo

craver
redžić

o posebnosti bosanskih muslimana

Razjašnjavanje izvjesnog naučnog problema stoji neosporno u najtješnjoj vezi i odnosu sa konkretnim stanjem odgovarajuće nauke, a ako se istovremeno radi i o aktuelnom društvenom problemu, problemu koji je donio društveno-istorijski razvitak, onda na njegovo naučno rasvijetljavanje utiče, bez sumnje, i stepen zrelosti u kome se on ispoljava u objektivnoj i konkretnoj društvenoj stvarnosti. Drugim riječima, nauka je u mogućnosti da šire i potpunije sagleda dati društveni problem kada se za to stvore ne samo neophodni naučni prečuslovi nego i određene pretpostavke same društvene prakse. Mislim da se to odnosi i na problem o kome će ovdje biti riječi, na problem posebnosti bosanskih muslimana, kako zbog relativnog napretka, koji u tome može da pokaze istorijska nauka za posljednje dvije decenije, tako i zbog situacije u kojoj se oni nalaze i koja se zahvaljujući narodnooslobodilačkom ratu, revoluciji i socijalističkom društvenom preobražaju bitno izmijenila.

Za naše razmatranje od prvorazrednog značaja je utvrđivanje i definiisanje samog problema. Kao što se već iz naslova vidi, nas ovdje definiše pitanje posebnosti bosanskih muslimana. Već ovako definisano pitanje pokazuje da smo ga konkretno ograničili i odredili. Potreba za konkretnim određivanjem ovoga pitanja dolazi iz nužnosti prevazi-

islama jedno relativno raširene prakse, kako u brojnim autohronim redovima, tako još više u političkim tekstovima i raspravama. Često govori o muslimanima uopšte, odnosno o našim muslimanima, o jugoslovenskim muslimanima itd., a pri tome se najčešće misli na muslimane Bosne i Hercegovine, pa se na temelju razmatranja tako upšteno definisanog pitanja izvode zaključci koje ne može da vrši ije istorijska nauka. Očigledno je da bosanski muslimani nisu isto što i jugoslovenski muslimani, a pogotovo nisu isto što i muslimani uopšte. Iako je svima zajedničko da su muslimani, tj. pripadnici islamske religije.

Mislim da pri utvrđivanju posebnosti bosanskih muslimana, posebno stići pod kojom podrazumijevamo njihov etnički i istorijski identitet, treba upravo poći od činjenice da bosanski muslimani svoju pojavu u istorijskom razvoju Bosne duguju širenju islama u ovoj zemlji. Međutim, kao što je poznato, islam se nije pojavio i održao samo u Bosni nego i u drugim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama. Ali različiti su bili istorijski uslovi u kojima je islam uhvatio korijena u pojedinim jugoslovenskim zemljama i pribavio sebi odgovarajuće mjesto u njihovom istorijskom razvitku. Na toj osnovi bili su različiti i rezultati islamizacije u njima, tačnije različiti su bili putevi kojima je islam ušao u njihovu istoriju. U Makedoniji, koja je najduže ostala pod turskom vlašću, islamizacija nije široko zahvatila domaće stanovništvo. Tako je islam, koji je imao znatan uticaj u društvenom i kulturnom razvoju Makedonije, bio ovdje povezan prvenstveno sa turskom elementom. Na Kosovu je svoju relativno širu bazu islam, međutim, našao u albanskom stanovništvu. U Crnoj Gori, Sandžaku, Bosni i Hercegovini islamska religija uhvatila je korijena u domaćem stanovništvu, i u njemu našla svoje pripadnike. U ovim zemljama islam se širio na drugačije osnovi kojoj je pripadalo njihovo stanovništvo prije nego što su došli u sastav turskog carstva.¹ Činjenica da ovo stanovništvo govori srpski i hrvatskim jezikom doprinosila je shvatanju da sav njegov islamizovani dio čini jedinstveni etnički i istorijski individualitet. Ovo shvatanje međutim, zanemaruje istorijsku činjenicu da stanovništvo pojedinih zemalja u etničkom smislu, i pored visokog stepena srodnosti, nije jedinstveno, odnosno etnički karakter ovoga stanovništva one uključuje opredjeljuje prema jeziku kojim to stanovništvo govori. Kako pak o stanovništvo govori srpskohrvatskim jezikom, zaključak izveden iz ovog razmatranja mogao je biti i jeste samo jedna: muslimani ove zemalja su dio srpskog, odnosno hrvatskog naroda, tj. srpske, odnosno hrvatske nacije. Za ovo gledište bitno je da oni postanu svjesni svog

¹ Polazeći od činjenice da se NovopazarSKI Sandžak sa svojim prirodnim sastavu bosanskog pašaluka, neki istoričari i publicisti svrstavaju muslimani iz ovog Sandžaka u istu etničku zajednicu sa bosanskim muslimanima. Na taj način oni previdaju istorijski fakt da se islamizacija u Sandžaku odvijala na drugoj osnovi koja su imao turski element i koju je sačinjavala pravovjerna stanovništvo srednjovjekovne stare rške države, dok se u Bosni islamizacija odvijala na etničkoj osnovi kojoj je pripadalo bosanjsko, katoličko i pravoslavno stanovništvo srednjovjekovne bosanske države, tj. na etničkoj osnovi srednjovjekovnog bosanskog naroda.

...nacionalne pripadnosti, svoga nacionalnog imena, srpskog i hercegovačkog
 Tako je naučnim i političkim upotrebljavanjem »srpske« i »hercegovačke«
 samo stariji historijski fenomen i problem. Pokazalo se, međutim, da je
 ovaj naučni ispitivanja, isti jezik, mogli bitno otvoreni i upravo trebalo
 uključivo i otklanjao problem. Otklanjao, jer je potvrdilo stariju
 srednosti muslimana Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine. I
 van, jer je upravo trebalo ustanoviti njihove etničke i društveno-istorijske
 individualitete. Do sadašnja etnografska i historiolofika istraživanja
 utvrdila su da muslimani Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine
 predstavljaju u ogromnoj većini islamizirano domaća stanovništvo
 ovih zemalja, ono je po svome porijeklu starinaško, tj. pripada stričkim
 zajednicama mase stanovništva Crne Gore, Sandžaka, Bosne i Hercegovine
 vise. Tako su etničke razlike ovoga stanovništva bile osnovne etničkih
 razlika među crnogorskim, sandžačkim i bosanskim muslimanima. Etnički
 i religijski homogeno starinaško stanovništvo Crne Gore i Sandžaka
 predturskog perioda predstavljalo je bazu na kojoj su se u procesu
 islamizacije, ili kako se u narodu kaže »turčenja«, u Crnoj Gori i
 Sandžaku pojavili muslimani. Pripadnost islamskoj religiji jednog dije-
 la stanovništva ovih zemalja nije uticala na njegovo etničko i nacio-
 nalno podvajanje i diferenciranje od ostalog njihovog stanovništva, koje
 je u vjerskom pogledu hrišćansko-pravoslavno. U Bosni su Turci zatekli
 stanovništvo koje je u vjerskom pogledu bilo podijeljeno i pripadalo
 bosanskoj bogumilskoj, rimokatoličkoj i pravoslavnoj crkvi i koje je u
 etničkom pogledu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi počelo da se
 konstituise u bosanski narod u feudalnom smislu. Ali, prije nego što
 pristupimo neposrednom prikazivanju nastanka i razvika bosanskih
 muslimana i utvrđivanja njihove posebnosti, učinimo nekoliko nap-
 mena koje se odnose na njihovu bosansku predistoriju.

Kao što je poznato, Bosna se prvi put pominje u X vijeku u djelu
 vizantijskog cara Konstantina Porfirogenita »O upravljanju carstvom«.
 Tada se ovim imenom nazivala oblast u gornjem i srednjem toku rijeke
 Bosne, pa se zahvaljujući centralnom položaju oko nje grupišu i uje-
 dinjuju susjedne župe, na koje se takođe postepeno prenosi ime cen-
 tralne oblasti. U istorijskoj nauci se ustalilo mišljenje da u prvo vri-
 jeme Bosna nije predstavljala državu, nego je tim imenom označavana
 teritorija koja se sredinom X vijeka nalazila u sklopu najprije raške
 države Časlava, a zatim u sastavu Krešimirove Hrvatske. Sredinom X

¹ Ovo gledište zastupaju i autori etnografske edicije Srpske akademije nauka i umjet-
 nosti NARODA JUGOSLAVIJE gdje se kaže: »Među Srbima i Hrvatima, a delimično
 i među Crnogorcima i Makedoncima ima grupa muslimanskog stanovništva, koje su
 po jeziku i po svojim bitnim etničkim osobinama delovi bosanskog naroda: on-
 kod njih nema i nacionalne svesti, mada postoji svest o njihovom pripadanju srpsko-
 hrvatskom narodu. Kod njih je tek u toku proces nacionalnog opredeljenja prema Srbima
 i Hrvatima, dok je sličan proces u Makedoniji i Crnoj Gori započeo nedavno.«
 (SARAJEVO — Posebna izdanja — knj. CCLXXXV — Etnografski listovi — III, 1954)
 — Narod Jugoslavije — Beograd — 1965 — str. 203.

² U raspravi otkid o nekima piratima teritorijalnog prostora Srbije i Hercegovine
 sredinom X veka, profesor Beđa Novaković dovodi u pitanje ova srednja gledišta
 (Beograd — god. XIX — XX — Zagreb 1966/67 — str. 207—212).

vijeka Bosna se konstituira kao država, kojoj na čelu stoji bosanski kralj i koja je kao i svaka mala srednjovjekovna država morala da se nametne pod zaštitom jače susjedne države. Od kraja prve polovine XII do početka druge polovine XV-og vijeka Bosna se, iznimajući kratkotrajnu vlašću Mađarske. Pa iako je prihvatila mađarski suverenitet, srednjovjekovna bosanska država pod svojim banovima i kraljevima imala je relativnu državnu samostalnost, koja svjedoči o postojanju njenog državnopravnog individualiteta u cijelom istorijskom razdoblju do pada pod vlast turskog cara, kada Bosna postaje sastavni dio osmanskog carstva i prestaje da egzistira kao država. U toku višestoljetne turske vlasti i suvereniteta Bosna je predstavljala političko-upravnu teritoriju u kojoj se organizacija i struktura vlasti postavljala i primjenjivala u zavisnosti od potreba centralne vlasti i zadataka koje je u skladu sa konkretnim potrebama turske politike Bosna dobivala.

Turski period je od ogromnog značaja u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, a svakako presudan za pitanje čijem razmatranju pristupamo u ovom radu. On je za više stoljeća označio nepostojanje Bosne kao države, usljed čega je istorija u Bosni dobila pravac koji je bilo odnositivo njen turski gospodar. Zahvaljujući opštim uspjesima turske države na širem planu, a zatim islamizaciji u osvojenoj Bosni, turska vlast, prožeta islamom, bila je ovdje tako potpuna i temeljita, da je dala svim novim pečet ne samo društveno-ekonomskim i političkim odnosima i duhovnom životu u Bosni, već su u ovom razdoblju nastupili veoma značajni procesi u etničkoj strukturi bosanskog stanovništva, koji su bili osnova za veoma različita, mahom suprotna tumaćenja nacionalno-bića i karaktera stanovništva Bosne i Hercegovine. Više od jednog stoljeća postavlja se pitanje nacionalnog identiteta i karaktera Bosne, a u odgovorima se sukobljavaju teze i antiteze, koje često ne uvažavaju složenost procesa u njenom etničkom i društvenom razvitku.

Za utvrđivanje posebnosti bosanskih muslimana neophodno je da se izu u vidu etnička kao i religijska struktura stanovništva koju su Turci zatekli u trenutku zauzimanja Bosne. Srednjovjekovna bosanska država predstavljala je okvir i osnovu za formiranje srednjovjekovnog bosanskog naroda, za ostvarivanje jednog etničkog procesa koji usljed turskog osvojenja Bosne i višestoljetnog upravljanja Bosnom nije mogao da nastavi. Dok se bosansko stanovništvo u predturskom periodu u etničkom pogledu još nije bilo čvrsto konstituisalo, turski period u Bosni počeo je u znaku radikalnih društvenih promjena, čiji je veoma značajan i trunjenst bila islamizacija domaćeg stanovništva. Provođena postepeno i uporedo sa stabilizacijom turske vlasti u Bosni, stavila, kao konkretni izraz i oblik same te stabilizacije, islamizacija je u prvim stoljećima turske vladavine zahvatila čitavo bosansko društvo. Uništenje u naredna stotu godinu vlasteli sa krajem na čelu, Turci su se u Bosni oslonili na etničko plemstvo, koje je najbrže prihvatilo islam. Nova vjera se relativno brzo

... u prošlosti, ali je već krajem XV vijeka u bosanskoj području
... bosanskog seljaštva i tako utvrdio svoj položaj i u njemu ostao
... svoje prilike i zajedničke

... značaj posebnost bosanskih muslimana proučavajući među
... stanovništva da su islamizacijom bili uključeni u tu vjersku
... i pravoslavna crkva. Karadžić je bio taj da se u procesu islamizacije
... bogomolstva vjerska zajednica, pa je vjerska ova zajednica
... na gladište koje se relativno dugo održavalo u islamizaciji da
... i pragonu, prije svega katoličke crkve i Mađara. Strah se među
... bosansko bosanska crkva bila najjača, islamizacija je unijela breme pro-
... davnost muslimansko stanovništvo.

Dobitna istorijska i etnografska istraživanja prošlosti naroda Bosne
i Hercegovine utvrdila su tempo i obim islamizacije, kao i posljedice
koje je ona izazvala u etničkoj strukturi bosanskog stanovništva. U tom
posljedica značajni su rezultati naučnih kolektivna Zemaljskog muzeja i
Naučnog društva Bosne i Hercegovine, koji su ispitivali porijeklo dru-
štva, ekonomski i kulturni razvitak stanovništva izvjesnih područja u
Bosni. Zajedno sa radovima naših poznatih istoričara turskog perioda,
oni pridonose znatno više svjetla na život i razvitak naroda Bosne
i Hercegovine u periodu turske vladavine.

Tako su etnografska ispitivanja stanovništva Livanjskog polja
pokazala da je muslimansko stanovništvo ovoga kraja „činilo jednu cjeli-
nu sa susjednim pravoslavim stanovništvom i da je bilo istog etni-
čkog sastava.“ Ono je dijelom starijedišće, a dijelom je dose-
gnuto iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Turske.

¹ Nedim Filipović: „Specifičnosti islamizacije u Bosni“ — Pregled, vanredni broj,
decembar 1969. — str. 30.

² Hamidija Križević-Jaković: „Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo Bosne
i Hercegovine — Džur — knj. V, Odlaganje istorijsko-etnoloških nauka — knj. 4
— Sarajevo 1954.

Biseriav Buzdaj: „Prilog pitanju izvrišta i karaktera tursko-osmanlijske feudalne
bosansko-srpskog uređenja“ — Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine
— Sarajevo 1949. — „O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda“ — Go-
dišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine — god. II — Sarajevo 1951.

Nedim Filipović: „Pogled na osmanski feudalizam“ — Godišnjak istorijskog društva
Bosne i Hercegovine — god. IV — Sarajevo 1952. — „Odlaganje nauka u Bosni
i Hercegovini“ — Prilozi za orijentalnu filologiju i nauku jugoslovenskih naroda
i Hercegovine — sv. V, Sarajevo, 1955.

Bozica Samardžić: „Bosanski pataci“ — Naučno društvo Bosne i Hercegovine —
Džur — knj. XIV — Odlaganje istorijsko-etnoloških nauka — knj. 10 — Sarajevo
1958.

Isak Štefan: „Ajaci“ — Naučno društvo Bosne i Hercegovine — Džur — knj.
XIII — Odlaganje istorijsko-etnoloških nauka — knj. IX — Sarajevo 1955.

Glavak etnološkog muzeja u Sarajevu — Etnologija — Nova serija — knj. XV
— 1952. — Sarajevo 1951. — Etnološka i filološka ispitivanja u Livanjskom
polju — Džur Spisak Kulturne — str. 13.

³ Isak Štefan: „Miro Pavić: Porijeklo stanovništva“ — str. 26.

Istraživanja stanovništva Žepce utvrdila su da je u ovom selu prije decenije poslije pada Bosne pod Turke bilo većina malo muslimana (1485. godine svega 11 muslimanskih kuća, prema 79 hrišćanskih kuća) i da je islamizacija postala intenzivnija u toku XVI. a naročito u XVII vijeku. Ona se vršila na katečenoj etničkoj osnovi, tako da se održao kontinuitet domaćeg prvobitnog stanovništva.¹⁷

Proučavanja istorijskog razvitka stanovništva Lepenice otkrivaju nam da je njeno stanovništvo u vrijeme turske osvojenosti ovog područja bilo katoličko, koje prvih godina turske vlasti ostaje u svojoj crkvi, ali već u toku prve dvije decenije masovnije prelazi na islam. Po svom porijeklu muslimani Lepenice predstavljaju većinom njeno autohtono stanovništvo, a dijelom su ga sačinjavali i islamizirani došijeci. U XVI i XVII vijeku muslimani su u Lepenici činili glavni dio njenog stanovništva, da bi pod uticajem migracija u drugoj polovini XVIII vijeka opet ponovo preovladalo katoličko stanovništvo.¹⁸

Ovi kao i drugi podaci potvrđuju da je daleko najveću masu bosanskih muslimana sačinjavalo domaće bosansko stanovništvo, iz kojeg se odvajanje sa islamom postepeno, u burnim istorijskim preobražajima, formirala etnička zajednica bosanskih muslimana. Svojom najširim osnovom ona je oblik i rezultat integracije etničke strukture koju su u Bosni zatekli Turci u trenutku osvojenja, bosanskog bogumitskog, katoličkog i pravoslavnog stanovništva, integracije u koju su se klanje zahvaljujući velikim migracijama, slijevali i vanbosansko islamizirano katoličko i pravoslavno stanovništvo, kao i neslavenski islamski i islamizirani elemenat. U široj etničkoj osnovi bosanskih muslimana ova strana, izrazito malobrojan neslavenski elemenat relativno je brzo asimiliran, što samo potvrđuje da, uz sav svoj veliki značaj za stvar turskog carstva u Bosni, nije mogao narušiti njihov etnički karakter. Naпротив, zadržavajući islam, on je kroz nekoliko generacija promijenio svoju etničku pripadnost. Tvrdnja da je ovo miješanje stranih elemenata sa bosanskim muslimanima, koji su ih etnički asimilirali, imalo šire razmjere u slivu rijeke Une, nije potvrđeno istorijskim izvorima.¹⁹

Od sredine XVII do početka druge polovine XIX vijeka bile su naročito jakе migracije islamiziranog stanovništva iz Dalmacije, Like, Slavonije, Mađarske i Srbije, koje se povlačilo i koncentrisalo u Bosni, gdje Turci bili potisnuti iz tih zemalja.²⁰ U tome istorijskom rasponu konačno se formirala etnička zajednica bosanskih muslimana, koja je od sa-

¹⁷ Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu — Etnologija. — Novi series, god. XIX Sarajevu 1964. — Etnološko-folkloristička ispitivanja u Žepi — Oveo Vukle 2. vjestra — str. 9.

¹⁸ Lepenica — Hasim Kabanović: Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine — 197. Mil. Filipović: Nastavak i porijeklo stanovništva — str. 211. — Glasnik SR BiH — posebna izdanja — knj. III — Sarajevu 1963.

¹⁹ Ibidem, Mil. Filipović, str. 211.

²⁰ Mil. Filipović: «Die serbochristlichen Mahomedaner» — «Tijdschr. No. 7, 1892» — str. 57. — Ima historičara koji smatraju da su ove Filipovićeve porijeklo asimilirani turskim elementima protjerano.

²¹ Ibidem.

pojave do naših dana bila aktivan činitelj protivvrjednog istorijskog razvika Bosne.

Za potpunije razumijevanje fenomena bosanskih muslimana kao posebne etničke zajednice neophodno je uz već utinjeno napomeno imati u etničke procese Južnih Slavena u srednjem vijeku, profesor B. Grafenod srednjovjekovne Srbije i Hrvatske, nije bio formirao jedan snažan etnički centar oko koga bi se okupila i uvrstila masa bosanskog stanovništva. Prema njegovom mišljenju uzroci za to su dvojaki — unutrašnji: slabost susjednih etničkih centara da u jednom ili drugom pravcu oštava obuhvatale su do kraja XI vijeka u svome sastavu ne samo granične periferne teritorije nego i središnju teritoriju Bosne, ali nisu bile dovoljno jake da je zadrže u svome državnom sklopu.

Naprotiv, centralna oblast Bosne bila je osnova na kojoj se konstituisala srednjovjekovna bosanska država, koja je uz podršku bogumilске bosanske crkve povezane sa vlaštelom uspjela da postigne znatan stepen samostalnosti. U periodu uspona i napredovanja bosanske države u XIV vijeku javlja se ime Bošnjani, koje potvrđuje da je otpočeo proces formiranja bosanske svijesti o etničkoj pripadnosti u feudalnom smislu.¹¹ Štaviše, ime Bošnjani prihvatili su i oni Srbi koji su se u periodu uspona bosanske države našli u njenom sastavu zajedno sa nekim srpskim državnim teritorijama. Međutim, ovaj proces je prekinut turskim osvojenjem Bosne i njenim integrisanjem u sastavu osmanske Turske carevine.¹² Uz Bošnjane poveća bosanskog bana Stjepana Kotromanića (iz 1323. godine) pominje i bosanski jezik, pa će se ovaj naziv za jezik održati u Bosni u narednim stoljećima čak i poslije uvajanja srpsko-hrvatskog književnog jezika, za čiju je podlogu, kao što je poznato, Vuk uzeo upravo hercegovački narodni govor. Ova je naziv za jezik u Bosni prihvatili Turci i zvanično, pa će u diplomatskoj praksi Porte bosanski jezik dobiti rang službenog jezika.¹³ Kao izraz opštih društvenih i kulturnih potreba, u prvoj polovini XVII vijeka pojavio se prvi rječnik bosansko — turskog jezika.¹⁴ Osim toga, među bosanskim muslimanima bilo je više pisaca koji su svoja djela pisali takođe bosanskim jezikom, ali su pri tome upotrebljavali arapsko pismo.¹⁵

¹¹ Bogo Grafenauer: »Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlicher Südslawen im Mittelalter« — Ljubljana, 1966 — str. 45.

¹² Mark Dizdarević: »Stari bosanski tekstovi« — Povelja Stjepana Kotromanića iz 1323. god. — Svjetlost — 1969 — str. 85—86.

¹³ Bogo Grafenauer, isto djelo, str. 45.

¹⁴ Manamed Hadžijahić: »Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und Herzegowina« — Südostforschungen — Band XXI — 1962 — str. 183.

¹⁵ Bosanski pjesnik i lingvist Jakubi Hovari Bosnaji izradio je ovaj rječnik 1631/32. godine. Vidjeti o tome Derviš M. Korhut: Makbul — Arapski (Potpis — Sahibija) — Glasnik Hrvatskih zemeljskih muzeja u Sarajevu — god. XIII — 1941, Sarajevo — 1942 — str. 372.

¹⁶ Kao pod 16.

Propast srednjovjekovne bosanske države očigledno nije značila konačnu smrt imenu Bošnjani. Ono se i dalje održalo u narodu i prihvaćeno je i od Turaka osvajača ne nalazeći razloga da ga zamijeni nekim drugim nazivom. Vrijedno je napomenuti da se svi naši zaslađajni istoričari bosanske perioda bosanske istorije služe u mišljenju da se turcke strane koje nisu u Bosni pokušaju turciziranja i da je ime Bošnjani uložilo puno poštovanje zvaničnih turskih faktora.

Istaknuti putopisci koji su dolazili u Bosnu u raznim periodima turckih vlasti zabilježili su, takođe, uz ostale dragocjene podatke, široko rasprostranjenu upotrebu imena **Bosana** kojim treba da se poduze razlikovati bosanskog naroda prema Turcima ili nekom drugom narodu i odraziti njegova istorijska individualnost. Benedikt Kuripešić, koji je putovao kroz Bosnu 1830. godine, piše da su Bosanci najbolji i najbogatiji ljudi,¹⁹ a Evlija Čelebija nalazi u Bosni široku upotrebu imena Bošnjak, koje se i kod njega odnosi na bosanske muslimane.²⁰

Interesantno je da i knez Miloš Obrenović u istom smislu upotrebljava ime Bošnjak u svojoj prepisci sa bratom Jevremom kao i u poslanici Srpskoj deputaciji u Carigrad kada govori o borbi Husein-ispetara Gradaševića protiv Turaka.²¹ Međutim, savremenik Husein-ispetara Gradaševića Pavle Karamonirkić proteže ime Bošnjak i na bosanski muslimane i na »Srblje«.²² Sredinom XIX vijeka Ivan Frano Jukić takođe dvojak upotrebljava ime Bošnjak, jednom u smislu cjelokupnog bosanskog stanovništva, drugi put samo kao ime za bosanske muslimane.²³ Poznato je da je Jukić pripadao grupi bosanskih franjevara, koji se sredinom i početkom druge polovine XIX vijeka zalagali za bosansku nacionalnu ideju.

Dvojaku upotrebu imena Bosanac nalazimo takođe kod Vase Pelagića u njegovim raznim spisima, koji su nastali mahom u vezi sa bosansko-hercegovačkom bunom 1875-1878. i sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine.²⁴

U periodu austrougarske okupacije, bosanska ideja je u političkoj praksi Zemaljske vlade i njenog vrhovnog šefa, zajedničkog ministra finansija

¹⁹ Benedikt Kuripešić: »Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju — Sarajevo — Sarajevo str. 30.

²⁰ Evlija Čelebija — Putopis — Svjetlost, 1967, Sarajevo str. 92.

²¹ Drag. M. Pavlović: »Pokret u Bosni i Albaniji protiv reformi Muhameda II Srpska kraljevska akademija — Posebna izdanja — knj. XI — Društvo i politički spisi — knjiga XIV, Beograd, 1913 — str. 5, 35, 36, 40.

²² Muhamed Hadžiuhid: O ulogu i značaju bosanskog ustanka pod Husein-ispetara Gradaševićem — Historijski pregled, I — Zagreb — 1939 — str. 41.

²³ Ivan Frano Jukić: »Putopis i istorijsko-etnografski podaci — Sarajevo, 1903 — Str. 273, 281, 289, 307, 339.

²⁴ Pri obilježavanju pojedinih naroda Bosne i Hercegovine Pelagić upotrebljava i imena. Jednom ih zove Bosanci, drugi put muslimani, mahomedovci i muslimani, a treći put Srbi, Hrvati i muhamedovci. U tom redu odnosi se na muslimane i na stranost, po čemu pise kako je »svo narodi u Bosni i Hercegovini (17-18) i po kojima govori, i po navikama i svome karakteru« (Vase Pelagić: Izabrani spisi — »Bosansko-hercegovačka sponzorska uprava« na pitanje o slovesu i pisanju — Sarajevo, 1912 — str. 277).

Benjamin Kalaya, dobila izrazito protuserpski i protuhrvatski sadržaj, oslobođenje Bosne, nego, naprotiv, još čvršće povezivanje Bosne sa Ma-

U kraljevini Jugoslaviji ime Bosanac upotrebljavaće se takođe u dvo-teritorijalnu pripadnost, iako pretežno u tome vremenu Bosna i ne posimani izražavati svoju etničko-istorijsku posebnost.

U socijalističkom razdoblju, u kome se Bosna i Hercegovina konstituisala kao republika, ime Bosanac u širokoj upotrebi, naročito izvan Bosne i Hercegovine, označava pripadnost republici BiH, a bosanski muslimani njime izražavaju još i svoju etničku i istorijsku individualnost.

Ovdje se postavlja pitanje zašto se ime Bosanac (Bošnjania, Bošnjak) nije razvilo u opštenacionalno ime svih Bosanaca, kao i pitanje koji su istorijski momenti i faktori djetovali i ne prestaju da djeluju da se ovo ime održalo do naših dana. Razloga je svakako bilo više, od kojih ćemo ovdje izdvojiti one, koji nam se čine najvažniji.

Kako smo već naprijed rekli, proces konstituisanja jedinstvenog bosanskog naroda započet u srednjovjekovnoj bosanskoj državi bio je prekinut turskim osvojenjem Bosne, uništenjem bosanske države. Islamizacija i uvođenje osmanskog feudalnog sistema radikalno su mijenjali sve zatečene strukture bosanskog društva. Stub novog feudalnog timarskog poretka, koji su Turci uvodili u Bosni, postalo je sitno domaće islamizirano plemstvo.

Društvena i politička stabilizacija novog poretka u Bosni zavisila je prvenstveno od općih uspjeha turskog carstva, prije svega od njegovih ratnih uspjeha, od njegovog širenja na zapad i sjever. U procesu stabilizacije turske vlasti u Bosni uloga političkog naroda pripala je bosansko muslimanima, dok je hrišćansko bosansko stanovništvo, našavši se u položaju raje, bilo lišeno političkih prava. Diferenciranje Bošnjana na politički narod i raju bilo je neosporno u najdubljoj vezi sa tokom islamizacije,⁴⁵ koja je istovremeno otvorila proces transformacije naslijeđene etničke strukture bosanskog stanovništva. Kao oblik učvršćenja jedene etničke strukture bosanskog stanovništva u Bosni islamizacije je istovremeno obilježila početak rascjepa u etničkom razvitku bosanskog stanovništva. Njegovo etničko diferenciranje ispoljavalo se u činjenici da se bosanski muslimani, uz neka druga imena koja su se u uporedu održavala, od samog početka najčešće zovu Bošnjaci, odnosno

⁴⁵ Islamizacija je u Bosni generalnu uzvši završena u XVII vijeku. Nodim Filipović, kao pod 3, str. 33.

Bosanci, dok će hrišćansko bosansko stanovništvo, privremeno i kulturno, pod uticajem novih ekonomskih i političkih kretanja, uspostaviti pokreta koji se javljaju naročito tokom XIX stoljeća, bosni Bosnanci, odnosno Bosanac konačno pretpostaviti ime Srbin i Hrvat kao svoj etničko, odnosno nacionalno ime. U završnom periodu turske vlasti u Bosni, u uslovima početka kapitalističkih produkcionih odnosa, veoma oštrih klasnih i političkih suprotnosti i sukoba, etnički razvoj bosanskog stanovništva dobiće sasvim jasne oblike, koji će biti svjedočanstvo da su se u ovom dugotrajnom procesu u bosanskom društvu obrazovale tri veoma srodne etničke grupacije — bosanski muslimani, Srbi i Hrvati.

Ako su prva stoljeća turske vlasti u Bosni svjedočila o rastućoj snazi turskog carstva, posljednja stoljeća su potvrđivala da je nastupio period stagnacije i krize ove svjetske imperije. To se neminovno moralo odraziti i na stanje u bosanskom društvu, u kome se za vrijeme turske vlasti, pod uticajem unutrašnjim tendencijama i kretanjima, kao i pod uticajem spoljnih faktora, u nizu akcija i ustanaka antifeudalnog i nacionalno-političkog karaktera, počinju da ispoljavaju težnje za njegovim dubljim preobražajem, kao i za novim položajem Bosne, koji bi joj pružio više samostalnosti i samouprave u okviru carstva.

Jednom započeti, ovi procesi nisu mogli biti zaustavljeni, ali je zaustavljenjujući raznim političkim, ekonomskim i drugim mjerama i akcijama centralne turske vlasti, a poslije Berlinskog kongresa, politički austro-ugarske Monarhije — koja tokom 40-godišnje okupacije Bosne nije pokazala spremnost da radikalno mijenja zatečene odnose — sve do početka Prvog svjetskog rata moglo biti odlagano rješavanje nagomilanih i veoma oštro izraženih društveno-ekonomskih i nacionalno-političkih suprotnosti u Bosni.

Ipak, već je u austro-ugarskom periodu u pitanju političkog naroda došlo do značajnih pomjeranja i promjena. Ma koliko da se Kalay tokom dvadesetlje svojega ministarstvenovanja u svojoj bosanskoj politici oslanjao na bosanske muslimane, na Bošnjake, posebno na njihovu feudalnu klasi, kao snagu sa najvišim obrazovanjem i političkim iskustvom, pokazalo se da privilegija političkog naroda ne može i dalje pripadati bosanskim muslimanima, što su potvrđivali paktovi koje su njihovi politički vođe morali da sklapaju u jednom trenutku sa političkim vodama Srba, a u drugom sa političkim vodama Hrvata. Istina, izvjestan primat u političkom životu u Bosni pripadao je neosporno bosanskim feudalcima, to je bio samo primat, koji je unutrašnjim razvitkom do te mjere ugrožen da je u prvom društvenom poljesu i prevratu koji je bio izbjegavan i koji je došao sa završetkom Prvog svjetskog rata, morao nepovratno likvidiran.

* „Die Lage der Mohammedaner in Bosnien“, von cinia Ugaru, Wien 1887.

Relativni demokratski napredak ostvaren u Bosni u periodu prve ju-
 goslavinske države ispoljavao se između ostalog u činjenici da je više
 od druga dva naroda nalaza isključena iz političkog života u Bosni, pri čemu
 je ograničen, ovaj napredak u demokratskom razvoju u Bosni, kao i da
 je buržoazija i on daje jedno od osnovnih obilježja buržoaskom periodu
 bosanske istorije. Sada je primat u političkom životu u Bosni pripao
 srpskom narodu, tačnije njegovom buržoaskom političkom vrtu, koji je
 uz podršku beogradskih vrhova velikosrpske buržoazije hegemonističke
 grupacije odlučujuće uticao na razvoj političkih odnosa u Bosni. Pri
 tome je ovaj vrh u Bosni — kao i u Jugoslaviji — bio primoran da traži
 suradnike u političkom vođstvu bosanskih muslimana i Hrvata i da
 političku vlast dijeli bilo sa jednim od njih, bilo sa obojicom zajedno.

Demokratsku ideju nacionalne ravnopravnosti, pod kojom se srpska
 buržoazija penjala na vlast, u praksi političkog života između dva rata
 u Bosni ona je potpuno iznevjerila i napustila. Socijalističkom razdoblju
 bosanske istorije ostalo je u nasljeđe da pristupi uvođenju u život i
 praktičnom ostvarenju ideje nacionalne ravnopravnosti.

U znaku ideje bratstva i jedinstva narodi Bosne i Hercegovine ušli su
 u narodnooslobodilački rat i revoluciju, i inspirisani tom idejom
 pobijediti. U znaku bratstva i jedinstva, ideje nacionalne ravnopravnosti
 narodi Bosne i Hercegovine otpočeli su da zajednički uređuju svoj dru-
 štveni život. Istina, pregrade koje su među njima uspostavljane u toku
 dugog istorijskog razvitka nisu mogle odjednom biti porušene. Otuda su
 nastojanja u pravcu stvarne nacionalne ravnopravnosti bila u jednom
 periodu idejno i praktično opterećena inercijom i tendencijom nacional-
 nog primata u društveno-političkom životu u Bosni. Za ukidanje na-
 cionalnog primata bilo je neophodno da se uspostavi, razvija i njeguje
 demokratski društveni medijum, koji će iz samih izvora socijalističkog
 društva obnavljati demokratske odnose među ljudima, koji čine nezamje-
 njivu osnovu ravnopravnosti među narodima. Mišljenja smo da je sa-
 vremenom samoupravno socijalističko razdoblje u Bosni teoretski i prak-
 tično likvidiralo politički primat jednoga naroda. To je u početnom
 periodu činilo ozbiljne smetnje socijalističkom preobražaju i razvitku.
 Umjesto privilegije političkog naroda koja je u turskom periodu pripa-
 dala bosanskim muslimanima, zatim njihovog primata u političkom
 životu Bosne u periodu austro-ugarske okupacije, koji je u razdoblju
 između dva rata u Bosni bio zamijenjen srpskim primatom, socijalistički
 period je proklamovao načelo nacionalne ravnopravnosti, koje kao takvo
 ne ostavlja mjesta nikakvim oblicima nacionalnih privilegija, a u praksi
 međunarodnih odnosa ispoljava ih i pokazuje srazmjerno uticaju os-
 novnih snaga socijalizma na tok društvenog razvitka. Tako su u savre-
 menom periodu bosanske istorije bosanski muslimani izgubili privilegi-
 rani status političkog naroda, koji su stoljećima uživali, zatim su takođe
 izgubili politički primat, da bi u periodu stare Jugoslavije došli u polo-

šaj neravnopravnog naroda i konačno odvarili nacionalni ustanovljeni u narodnooslobodilaškom ratu, revoluciji i izgradnji socijalističkog upravnih društvenih odnosa u zajedničkoj borbi sa Srbima i Hrvatima u Bosni i istovremeno sa svim narodima u Jugoslaviji.

Za utvrđivanje posebnosti bosanskih muslimana od bitnog je važnosti ustanoviti kako su se oni, kao politički narod, postavili i određivali prema stvarno prema Turcima koji su osvojili Bosnu i uspostavili turski autoritet nad njom. Istorijska individualnost bosanskih muslimana ogleda se onoga trenutka kada se oni kao politički narod suprotstavili Turcima, kada istaknu zahtjev za samostalnim i autonomnim položajem Bosne.²⁷ To će se dogoditi poslije dva velika i uspješna ustanka srpskog naroda protiv Turaka, u pokretu bosanskih muslimana pod vođstvom Husein kapetana Gradaševića, koji se od srpskih ustanika razlikuje i svojom društvenom bazom i svojim vođstvom, svojim društvenim karakterom, svojim rezultatima kao i uticajem na dalji pravac istorijskog razvitka. Kao što je poznato, srpski ustanak doveli su do stvaranja srpske nacionalne države. Pokret Husein kapetana Gradaševića probudila je među bosanskim muslimanima težnje za autonomnim položajem Bosni u okviru turskog carstva. Pa i pored svih velikih i bitnih razlika, tu su prije svega određene klasnim razlikama i mogućnostima društvene snage srpskih ustanaka i bosanskog pokreta, činjenica je da je i pokret Husein kapetana Gradaševića po svojim ciljevima bio protivnički pokret.

Jedan opšti osvrt na ovaj pokret čini nam se neophodan da bismo sagledali najvažnije elemente u njegovom karakteru. Kao što je poznato, tridesetih godina XIX vijeka centralna turska vlast preduzela je i vjешne reforme da bi modernizovala i ojačala svoju administraciju u Bosni. Reforme su obuhvaćale prije svega vojsku i poreze, a smislo je bio u ograničavanju političke moći krupnih bosanskih feudalaca koji su sve manje bili spremni da prihvataju i u praksi provode sultanove fermane i da se potčinjavaju njegovom bosanskom veziru. Osjećajući su reforme Mahmuda II okrenute protiv njihovih političkih pozicija bosanski kapetani okupljeni u Euzli odlučili su početkom februara 1830 da se svim raspoloživim silama suprotstave uvođenju nove vojske novog poreza i ustupanju Srbiji podrinskih nahija i da traže nezavisnost Bosne.²⁸ Na ovom političkom programu kojim se još zahtjev da se ukine carsko namjesništvo u Bosni i da se Porta više ne miješa u upravu zemlje, a za ove ustupke nudi joj se godišnji tribut od 40

²⁷ Ovu potrebu i težnju bosanskih muslimana za visokim stepenom samostalnosti i nezavisnosti Bosne prema centralnoj turskoj vlasti uočio je poznati srpski historičar i D. Evans (1831—1941), koji je u vrijeme bosanskog ustanka 1830 — prvi put u svojoj istorijskoj znanja u Bosni kao i svoja razmatranja o nacionalnom pitanju u knjizi putopisa. O tome Evans kaže sljedeće: "Sarajevo je bilo više od starih slovenskog nacionalnog raspoloženja Bosne, koja je pretrpjela pod vladom srpskog daniškom odorama. Grad je postao poznatim zahvaljujući podrinskim nahijama i omrznutih Osmanlija. Bosna je promijenila veru, ali se država držala svoje nezavisnosti." (Arthur D. Evans kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1830—1831, "Veselić Masleca" — Sarajevo — 1965 — str. 217).

²⁸ Drag. Favičić, kao pod 21, str. 11.

... (kao što je to bilo) okupili su se mnogi kapetani, koji su pod vođstvom Ismaila kapetana Grudaševića pošli u ustanak protiv austro-ugarske vlasti. Na strani austrijske vojske bio je i jedan bosanski musliman iz svih društvenih slojeva prošla je prošlost i bezbrojni begovi, koji su ovi begovi mobilisali. Ustanak je pretrpio poraz usljed nepostojanja potrebnog jedinstva među ustaničkim snagama, zbog toga što je u njemu izostalo učestvovanje, koje bi mu dalo politički karakter, kao i usljed bolje organizovanosti i snadnosti austrijske vojske. Ne ulazeći ovde u sve strane organizovanosti i snadnosti austrijske vojske, za nas je ovdje od prvenstvenog značaja da ustanovimo njegov stvarni politički karakter. Kao što je poznato, reforme Muhameda II išle su za jačanjem i centralizmom turske vlasti u Bosni, za ograničavanjem političke moći bosanskih ajnana i kapetana, za učvršćenjem turskog karaktera državne vlasti u Bosni. Program ustanika po svome sadržaju i duhu nosio je protivturski republikansko uređenje i da Bošnjaci između sebe biraju državnog čefa, potvrđuju to sasvim jasno. Činjenica da ustaničke snage, prije svega feudalno vođstvo ustanka i bosansko društvo u cjelini, nisu tada još bili dorasli zadacima nacionalne emancipacije Bosne, ne mijenja ništa za njihovom nacionalno-političkom, bosanskom i protivturskom karakteru.

U sukobu interesa bosanske feudalne klase i centralne turske vlasti, koji se naročito zaokupio u prvim decenijama XIX vijeka, rodila se ideja o autonomiji Bosne. Njeni nosioci i protagonisti bili su bosanski feudali, u to vrijeme politički najrazvijenija društvena snaga unutar bosanskih muslimana. Prisutnost nacionalnih elemenata u bosanskom feudalnom autonomističkom pokretu zajedno sa drugim faktorima, među kojima je jedan od najvažnijih pripadnost islamskoj religiji, značajno je uticala na stvaranje jedinstva bosanskih muslimana pod vođstvom feudalne klase. Politički izraz toga jedinstva manifestovao se u činjenici da su bosanski muslimani u svim istorijskim fazama, sve do narodnoslobodilačkog rata i revolucije, bili okupljeni u autonomističkom pokretu i u njegovim konkretnim zahtjevima nalazili svoj nacionalno-politički program.

Ne namjeravamo da ovom prilikom pratimo sve faze autonomističkog pokreta bosanskih muslimana, u kojima su neosporne njegove programske razlike, čija je sadržina zavisila kako od konkretnog političkog položaja Bosne, tako i od društvenih snaga koje su mu stajale na čelu. Ako je u turskom periodu bosanski autonomistički pokret imao izrazito političku sadržinu i karakter (emancipacija Bosne od turskog carstva), u austro-ugarskom periodu autonomistički pokret bio je u snagu zahtjeva kojima se tražilo ravnopravan tretman i položaj islamske vjerske zajednice. Takvi zahtjevi u turskom periodu bili bi apsurdni, jer je islam tada u

Bosni bio državna, privilegijana religija. Sada, u katoličkoj državi, u celina bosanske političko vodstvo skuplja i ujedinjuje bosanske muslimane na zahtjevima za vjersku i vjersko-konfesionalnu autonomiju. To je bilo utoliko lakše, jer je u njihovoj svijesti vlastito vjersko-konfesionalno sjekokupnog državnog života.²⁰ Boreći se za vjersku autonomiju, oni su u stvari, poželjivali restituciju autanovog suvereniteta na koji je aneksijom Bosna 1908. i formalno bio uklonjen. Istorija ovog je ovaj period bio od prekrasnog značaja u političkom životu i razvoj političke svijesti bosanskih muslimana. U njemu su se oni osjetili uzgledni u svome vjerskom, islamskom muslimanskom bitu, pa će vjerski zbog toga vjerski momenat u narednim decenijama biti dominantan njihovom političkom ponašanju i svojom sadržinom ne samo ispoljavajući već i konstituisati njihovu političku svijest. Tu se po našim sudbina nalaze izvori fenomena političkog muslimanstva, koje se u vrijeme konzervira u društvenoj svijesti bosanskih muslimana i na taj način njima identifikuje. Formirani u turskom periodu, u islamsko-turskoj državi, oni se nacionalno-politički postavljaju i određuju prema Tursko svojim zahtjevom za političkom emancipacijom Bosne, koji su kasnije jasno formulisali u ustanku Hasan-Iskender Gradaščevića. U ovom ustanku Bosanci su ginuli u borbi protiv turske vojske za političku autonomiju Bosnu. U austrijskom periodu, u katoličkoj državi, opet u vodstvu klase feudalaca, ali sada i visokog islamskog sveštenstva, bosanski muslimani se postavljaju prema Austro-Ugarskoj Monarhiji programom koji je ispunjen zahtjevima za autonomijom njihove islamske vjere. U novom, austro-ugarskom, periodu oni prema katoličkoj okupacionoj državi sve više isuperau kao muslimani.

Pod uticajem i općijom parole "din je u opasnosti", u kojoj je svoje završne tačke doveden proces "klasično-konfesionalnog identifikovanja" bosanskih feudalaca i bosanskih muslimana²¹ i na kojoj su i dalje uspjeli da okupe bosanske muslimane u periodu austro-ugarske okupacije, oni su ušli u novu jugo-slovensku državnu zajednicu, u kojoj su se zbog svoje vjerske povezanosti sa Turcima i društveno privilegiranog statusa našli u oplašenom položaju za višestoljetnu sudbinu i sudbina i hrvatskog naroda u periodu turske vladavine u našim zemljama. U takvom položaju bosanskih muslimana u jugo-slovenskoj državi iz dva rata muslimanstvo je imalo svoju jaku podlogu i svoju racionu i realnu šansu. Bez toga nije bilo moguće njihovo političko organizovanje na vjerskoj, muslimanskoj osnovi. Osnivanje JMO i svadobnostnost ove političke organizacije u Bosni između dva rata te potvrdila. Politički program JMO razlikovao se dakako od političkog programa MNO (muslimanske narodne organizacije), koju je osnovao bosanski

²⁰ Firdo Hasanzade: "Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vjersko-konfesionalnu autonomiju" — Grada — Sarajevo 1967. Predgovor, str. 3.
²¹ Mehmed Hadžić: "Klasično-konfesionalno razlikovanje u ranom društvenom razvoju Bosne i Hercegovine" — Pregled — 3 — 1953 str. 121.
²² Mehmed Spahić: "Jugo-slovenska muslimanska organizacija" — Nova Bosna — 17 — 1. juna 1923, str. 305.

1907. godine. Vjersko-prosvjetna zajednica bosanskih muslimana postigla je u proljeće 1909. godine više nego što je bilo dostignuto u političkim odnosima. Polazeći od interesa nacionalnoga društvenog i masovno okupljala i legitimno predstavljala JMO je sadržaj za Bosnu i Hercegovinu ustavom proklamovanu jednakost svih jugoslavenskih državljanima. Vodstvo JMO je sasvim tačno znalo da je ideja autonomije izjednačila nacionalno-istorijske težnje bosanskih muslimana, pa je stoga i dobila istaknuto mjesto u njenom političkom programu. Ali, za razliku od konačnoinika bosanskog autonomističkog programa. Ali, za razliku od toga, kao i njegovih pobornika u katoličkoj monarhiji, koji su se potvrdili kao borci za ostvarenje autonomne Bosne, vodstvo JMO je svojim nastupom u raznobojnim centralističkim jugoslavenskim vladama pokazalo da i ne pomišlja na pokretanje bosanskih muslimana u borbu za autonomiju Bosne.

U uvjetima narodnooslobodilačkog rata i revolucije bosanskim muslimanima je prvi put postalo jasno da se autonomna Bosna ne može izvojevati i Hercegovine, već u obliku u kome će biti garantovana svima i svim njenim narodima. To je bilo istorijsko, revolucionarno saznanje bosanskih muslimana, koje je u njihovoj društvenoj svijesti konačno uključilo vjerski primat, a time i svaku potrebu da se određuju kao vjerska društvena zajednica.

Devetnaesti vijek je u svim jugoslavenskim zemljama tekao u znaku pokreta i borbe za nacionalno oslobođenje. Za razliku od drugih zemalja, koje su u etničkom i nacionalnom pogledu bile homogene, Bosna je pružala sliku etnički i nacionalno složenih odnosa. U toj činjenici se i nalaze razlozi težine njihovog raspjeta. Kao što je poznato, bosanski muslimani pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića preduzeli su prvu krunjnu oružanu akciju protiv centralne turske vlasti. Znamo, također, da su Turci surovošću okupatora ugušili ovaj ustanak, kao što će četrdesetpet godina kasnije gušiti ustanak srpskog naroda, koji je svojim porazom obilježio sam kraj turske vladavine u Bosni. Oba ova ustanka nisu Bosni donijela oslobođenje. Prvenstveno zbog toga što nijedan od njih nije bio opštebosanski ustanak. Protiv ustanka bosanskih muslimana pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića bili su ne samo Turci i neki hercegovački begovi, nego i hrišćanska raja. Protivnici ustanaka srpskog naroda 1873—1878. godine zajedno sa Turcima bili su i bosanski muslimani. Austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine sa simpatijama su dočekali bosanski Hrvati, videći u tome činu korak bliže uključivanja Bosne u Hrvatsku. Oružani otpor austro-ugarskoj okupaciji Bosne pružili su samo bosanski muslimani. Nacionalni pokret srpskog naroda u Bosni i Hercegovini težio je njenom nacionalnom i državnim ujedi-

njenju sa Srbijom. U takvim unutrašnjim namjerama i pogledima na
bosansko zajednički ministar finansija Austro-Ugarske, Monastija, Ede-
win Kalay, koji je za svoju politiku u Bosni i Hercegovini tražio podršku
među bosanskim muslimanima, posebno kod njihove vođske društvene
snage — feudalne klase, razvijao je i propagirao koncepciju bosanske
nacije. Pri tome je on s razlogom računao da će bosanski muslimanski
idejom pridobiti bosanske muslimane za svoju bosansku politiku, prema
kojoj su se Hrvati u Bosni lojalno odnosili, a Srbi joj protivili otpor.
Tako je bosanska nacionalna ideja, koja prividno ima funkciju ujedinje-
nja svih bosanskih naroda, bila veoma efikasan instrument ciljnog
nacionalnog razdvajanja i suprotstavljanja. Dok su iz feudalne bosan-
ske ideje stajali bosanski muslimani i njeno ostvarenje vidjelo u su-
nomiji Bosne, srpski i hrvatski narodi u Bosni bili su zahvaćeni među-
nim buržoaskim nacionalnim pokretom, a u programu jednog i drugog
nezamisliva je bila Bosna izvan srpske, odnosno izvan hrvatske na-
cionalne države.³⁴ Oba ova nacionalna pokreta u Bosni, od kojih je srpski i
nacionalni pokret bio organizovaniji i razvijeniji, imala su građanske društ-
vene snage na čelu, čije su se težnje nalazile na liniji objektivne zahvaćeno-
sti istorijskog razvika savremenog bosanskog društva. Objektivno se sa-
povoljan trenutak u međunarodnim odnosima, pa da ideje jednog
drugog pokreta budu i konkretno ostvarene. Tu fazom sada nije im
bosanska ideja. Po svojoj društvenoj sadržini ona je bila feudalna,
instrument feudalne bosanske klase u jednom već odavno nastupivom
građanskom vremenu. Podržavane iz centra Austro-Ugarske Monar-
hije kako da je elemenat bosanskog istorijskog razvika i prividno bosan-
ska ideja bosanske nacije u Kalayevoj koncepciji u svojoj suštini i
je antibosanska i istovremeno antisacionalna. Antibosanska je
razviku u Bosni određivala pravac u skladu sa interesima Monar-
hije. Antinacionalna, jer je negirala već formirane nacionalne pokrete u Bos-
ni, srpski i hrvatski, kao i autonomni pokret bosanskih muslimana, i
nacionalna ideja bošnjaštva sada nije imala snagu i šansu kao u tri-
desetim i četrdesetim godinama XIX vijeka. Tada je ono svoja ma-
nifestacija dobijalo iz otpora bosanskih muslimana turakoj vladavini u Bos-
ni. Sada je ono bilo protežirano iz Austrije, katoličke zemlje, koja
okupirala Bosnu, koja se od samog početka pripremala da je učini
pa su joj kao okupatoru u prvom planu bili njeni državni interesi,
nacionalnim interesima Bosne inkompatibilni i nepomirljivo im pro-
tivrječni. Vezano za bosansku feudalnu klasu, čiji je opstanak tražio i

³⁴ Iako se pripada buržoaskom srpskom nacionalnom pokretu u Bosni, već prvobitno njegovu svojevrsnu negaciju i Mladoj Bosni bila su bliska shvatanja u srpskoj
zanimaju Bosne. Kod Veselina Masleke nalazimo u ovom slučaju najjasniji odraz
Bosna je bila u početnim svima tadašnja srpska. Vladimir Gligović govori o
članak Mladaj Bosni nalazimo: «Bosna je stara srpska zemlja. Po svojoj pri-
rodi, kulturi, crnom životu». Tak izjavu je ona prešla na jugoslavensku politiku
ni nikada nije mogla da porudi potpuno preko granice Bosni kao srpskoj ma-
tako je jedan dio (vrlo mali) hrvatske emigracije pristupio Mladaj Bosni.
bio jugoslavenski orijentiran. (Veselin Masleka — Dela — knj. III, Sarajevo
Sarajevo — 1936 — str. 233).

³⁵ Vlado Jaksčević: «Bošnjaštvo kao nacionalni pokret» — «Sveučilište br. 2 — 1929»
1964 — str. 142.

... Austro-Ugarske u Bosni, ograničano i ograničeno muslimanstvom, ...
... i Hrvatske, bodnjastvo se u austrijskom periodu na silu održavalo i
... i aleano kao feudalna nacionalno-politička ideologija dokinčalo. Istorij-
... u uslovi u kojima će se Bosna naći poslije stoma Austro-Ugarske i
... ostalima neće mu više omogućiti da se obnovi. Muslimanska građanska i
... politika, razapeta između svoga muslimanskog koncepta i srpskog i
... hrvatskog nacionalnog tabora, neće biti sposobna da osmansku ideju odivi
... u novim uslovima da joj otvori perspektivu.

Unutrašnji preobrnžaji i procesi koji su bosanskom društvu davali ka-
karakter građanskog, buržoaskog društva i koji su se posebno anagom
kakovima, sasvim prirodno, zahvatili su i bosansku muslimane. Unutar
njihove zajednice već odavno su feudalnu ijustura počeli da probijaju
elementi novog načina proizvodnje. Ima mišljenja da se građanski cle-
mentat među bosanskim muslimanima na početku XIX vijeka bio već
tolko razvio da je predstavljao glavnu pokretačku snagu Gradačevci-
evog ustanka.²² Ulazeći u nove odnose, koji su se konstituisali uporedo
sa konstituisanjem nacija, bosanski muslimani su bili stavljeni pred pi-
tanje iskazivanja svoga nacionalnog identiteta. Tako je neuspjeh bosan-
menoj istoriji Bosne poznat pod nazivom nacionalno opredjeljivanje
bosansko-hercegovačkih muslimana. Ovak proces je nastao pod uticajem
srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta, koji su težili nacionalnoj i dr-
žavnoj integraciji Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Hrvatskom. Otvo-
reno društveno-istorijskim razvitkom, pitanje nacionalnog karaktera Bos-
ne trebalo je da se riješi nacionalnim opredjeljivanjem bosansko-herce-
govačkih muslimana. Pozivanjem ovih pokreta na istorijsko pravo
srpskog, odnosno hrvatskog naroda na Bosnu ovo pitanje nije moglo da
se riješi iz prostog razloga što se stvarni argumenti nisu nalazili u prav-
noj istoriji, već u realnom odnosu snaga konkretne istorijske stvar-
nosti. Na taj način, nacionalni karakter i državna pripadnost Bosne
zavislja je od odnosa snaga srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta
nopsje, a u tome odnosu značajnu ulogu dobijalo je pitanje nacional-
ne opredjeljenosti bosanskih muslimana. Obje teze na veći značaj pri-
davale su etničkom porijeklu bosanskih muslimana, pa su u svojoj
isključivosti tvrdile da su ovi samo srpskog, odnosno samo hrvatskog
etničkog porijekla, a mede su dopuštale mogućnosti njihovog dvojakog
etničkog porijekla. U svojoj osnovi upravo taj smisao sadrže i gledišta,
prema kojima bosanska crkva nije ni postojala kao bogumilska, nego
je izvorno bila pravoslavna, odnosno katolička crkva.²³ Sam po sebi ovakav
put je mogao biti ispravan, jer se u etničkom porijeklu bosanskih mus-

²² Mohamed Hadžijahić — Isto pod 22.

²³ Vaso Čašćić: "Nekoliko pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine" — Tuzla 1921,
str. 46.

Dr. O. Dominik Mandić: "Bosna i Hercegovina" — Hrvatski povijesni institut, knjiga
treća — Chicago, Ill. — 1960. — str. 433.

linama i uzlazi korijen njihovog identiteta, korijen njihovog etničkog i historijske individualnosti. Ali, on nije samo u srednjovjekovnom bosansko-muslimanom, niti samo u srednjovjekovnom katoličkom, odnosno pravoslavnom stanovništvu, nego je u svima zajedno, tj. u srednjovjekovnom bosansko-muslimanom narodu, pa je njegovim stapanjem sa islamom u toku dugog istorijskog razvika i došlo do konstituiranja etničke zajednice bosanskih muslimana. Unutar zajednice bosanskih muslimana, u procesu etničko-istorijske individualizacije, tokom dugog istorijskog razvika stabilile su i u najvećem stepenu izgubile se granice strukture bosanskog stanovništva koje je prelazilo u islam. Ako se još na početku procesa islamizacije može sasvim sigurno konstatovati koji rodovi u građevinskim i selima prelaze na islam, današnje porodice bosanskih muslimana postaju višestoljetnog postojanja najčešće i ne poznaju svoje predislamske prečke. Sva etnografska ispitivanja porijekla bosanskih muslimana mogla su da utvrde njihovo porijeklo iz etničke strukture stanovništva srednjovjekovne bosanske države, pri čemu se kod većine malog broja porodica može pratiti njihova rodovska genealogija. Pa i u takvim slučajevima njihovo porijeklo se nije uvijek podudaralo sa njihovim nacionalnim imenom, za koje su se u relativno malom broju bosanski muslimani opredjeljivali. Štaviše, pripadnici istog roda, pa čak i brata, različito su se nacionalno opredjeljivali. Za obje teze je bilo dovoljno da mogu ukazati samo na nekoliko rodova bosanskih muslimana, koji svoje porijeklo vuču od katoličkog, odnosno pravoslavnog elementa, pa da razviju propagandu o svakočijem hrvatskom, odnosno srpskom porijeklu, i nacionalnom karakteru bosanskih muslimana. Svoju značajnu istorijsku zadacu srpski i hrvatski nacionalni pokret u Bosni vidjeli su u tome da dokažu njen srpski, odnosno hrvatski nacionalni karakter.²² Kao što je poznato, pitanje nacionalnog karaktera Bosne nije se postavljalo u turskom periodu sve do prvih decenija XIX vijeka iz prostog razloga što se istorijski još nije bio pojavio i formirao pokret koji je morao da ga istakne. Vidjeli smo da je bosanski pokret sa feudalnom klasom na čelu to pitanje postavio, ali nije imao snage da ga u svojoj korist riješi. Ustanak srpskog naroda 1875—1878. obilježio je kraj turske vlasti u Bosni, ali umjesto nacionalne, nad Bosnom je ponovo uspostavljena tuđinska vlast — vlast Austro-Ugarske. Sada se u Bosni slika

²² Istaknuti predstavnici hrvatske politike u Bosni i Hercegovini kako oni se do "Hrvatske katoličke udruge", tako i oni na čelu "Hrvatske narodne zajednice", više se razilazili u gledištu o položaju Bosne i Hercegovine. I Prvi — sa nadbiskupom Studroncem i drugi — sa dr. Nikolom Mandićem, izjavljivali su se za sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom. (Vidjeti o tome dokumentovani studij dr. Mirje Gross "Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1874—1914" — "Historijski Zbornik" god. XLX—XX — br. 1—4 — Zagreb, 1966—67).

Predstavnici srpske politike u Bosni, koja je svoj centar imala u "Srpskoj narodnoj organizaciji" i listu "Srpska Rijeka", smatrali su da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i zalagali se za njihovo sjedinjenje sa Srbijom. Na taj poziv, izasla je Petar Kočić, koji se inače odlučno borio protiv političkog opozicijalnog srpskog čaršije u Bosni. U vrodniku OJABZBINE od 28. juna 1907. godine on je kao izopovjedajući svoje duboko uvjerenje da se Bosna i Hercegovina, po svom, treba vratiti Srbiji, srpske zemlje, ipak nečemu nikom narodu srpskoj naciji, odmah zatim svoje misao ozako dopunjuje: "Vanda pripovijeda i crkva koja ideju jugoslovenske zajednice" (Petar Kočić: Djeo — knj. II, Beograd — Sarajevo — 1951, str. 75, 76).

...nacionalni pokret celanjajući se na srpsku nacionalnu
...i trudio da dokaže srpski karakter Bosne, dok je hrvatski
...za svoje strane nastajao da nađe dokaze u njenom hrvatskom
...Nacionalni karakter Bosne izvodio se iz apsolutne većine u
...nalogu opredjeljivanja bosanskih muslimana, kojima ni srpski ni hrvat-
...ki nacionalni pokret nije priznavao etničko-istorijsku individualnost.
...Poznato je da ovi pokreti nisu prihvatili bosanstvo, smatrajući da ono zajed-
...no sa osmanskim društvenim i političkim pokretom pripada prošlosti, u
...koju se ne ubrzo nepovratno i neminovno survati i nekadašina crno-
...inska Monarhija, koja ga je podržavala u prvim decenijama okupacije
...Bosne i Hercegovine.

Bez sumnje, sve objektivne istorijske činjenice, kao i tok istorijskog
...razvika, govorili su da je neposredna budućnost pripadala ovim pokre-
...tama, njihovim idejama i programima. U novo vrijeme bosanski muslim-
...nani ušli su sa starim idejama istorijski preoblašćenog feudalnog
...bosanskog autonomizma, a nacionalni pokreti, srpski i hrvatski, tražili
...su od njih ne samo da se odreknu državno-političkih pogleda, već i
...svoga etničkog i istorijskog bosanskog imena. Pa ipak, ne može se porači
...da je ideja nacionalnog opredjeljivanja u tankim društvenim struktura-
...ma među bosanskim muslimanima, prije svega u redovima inteligencije
...i građanstva, odgovarala njihovim shvatanjima o potrebi opštedruštvene
...emancipacije bosanskih muslimana. Napredni elementi među njima mogli
...su sa mnogo činjenica da govore o društvenom progresu srpskog i hrvat-
...skog naroda u Bosni, da pokažu kako su to zasluge njihovih nacional-
...nih pokreta i da ih podstiču u tome pravcu. Bez ovih težnji za društve-
...nom emancipacijom bosanskih muslimana ideja nacionalnog opredjelji-
...vanja ne bi mogla među njima da uhvati korijena i da u toku niza
...decenija sačuva izvjesnu aktuelnost. Ako je pratimo u cjelinu njenog
...istorijskog toka do naših dana, možemo konstatovati da je bosanski
...muslimani, općenito uzevši, nisu prihvatili i da se, prema tome, isto-
...rijski nije opravdala.³⁰ Takvu sudbinu ova ideja morala je nezbuježno
...doživjeti presto zbog toga što bosanski muslimani nisu imali nikakvog
...razloga da svoja istorijsko ime zamjenjuju drugim imenom. Pokazalo
...se da njihov društveni progres nije zavisiše od nacionalnog imena za
...koje je trebalo da se opredijele, već od objektivnih procesa koji vode
...progresu, koji ga nose i izražavaju, ako su oni takvim procesima zahva-
...teni. Što je njihov društveni razvoj u novijem razdoblju tekao relativno
...sporije nego društveni razvoj srpskog i hrvatskog naroda u Bosni, ne

³⁰ Na planu političko nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana između dva
...svjetska rata bilo su naročito aktivna muslimanska kulturno-prosvjetna društva
...«Gajret» i «Narodna uzdanica». Tako je kod muslimana u Bosni i Hercegovini «Gajret»
...milo na razvijanju srpske, a «Narodna uzdanica» na razvijanju hrvatske nacionalne
...svijesti. Kao kulturno-prosvjetna društva «Gajret» i «Narodna uzdanica» stekli su
...presudljivo značajne zasluge na podizanju i širenju prosvjetne arde muslimanima
...u Bosni i Hercegovini, dok su kao «nacionalna» društva na polju opredjeljivanja
...muslimana u Bosni i Hercegovini za srpsku, odnosno za hrvatsku naciju došli na
...oclopljen.

objeljavaju se njihovim bosanskim imenom, već njihovim državljan-
 polozajem u kome su se našli ne samo zahvaljujući istorijskim okolnostima
 minulih perioda bosanske istorije nego dobrim dijelom i subjektivnom
 odnosom koji su prema njima imale srpske i hrvatske nacionalne poli-
 tika u novijem istorijskom razdoblju. Kao što je poznato, ovaj politički
 je bilo veoma stalo da dobije podršku bosanskih muslimana, a isto-
 vremeno u praksi nije ispoljavala inicijative u pravcu njihovog dru-
 štenog napretka. Iako se javlja u doba početka građanske demokratije
 u Bosni, koja je neodvojiva od pojave i razvoja nacionalnih političkih
 ideja nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana nije se odrazo-
 vala kao demokratska ideja. Činjenica da su je prihvatili izvjesni ele-
 menti među bosanskim muslimanima u svim etapama njenog istorijskog
 trajanja nije dovoljna da bi joj se mogao pripisati demokratski i pro-
 gresivni karakter. Istorijska stvarnost, naprotiv, obiluje činjenicama
 koje svjedoče da ideja nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana
 nije u sebi nosila respekti njihove etničko-istorijske posebnosti, da nije
 bila ideja nacionalne ravnopravnosti. Naprotiv, i kao ideja i kao praksa,
 nacionalno opredjeljivanje je bilo negacija te posebnosti, i još više,
 negacija i samog prava na posebnost. Od samog početka ona je bila
 instrument, srpske, odnosno hrvatske nacionalne politike da bi se doka-
 zao jedan ili drugi nacionalni karakter Bosne i time ostvarili predulovni
 vladavine srpske, odnosno hrvatske Balcanszije u njoj. Ono što se u
 realnosti moglo postići, bilo je pristajanje političkih vrhova bosanskih
 muslimana uz srpsku ili uz hrvatsku politiku, njihovo političko
 opredjeljivanje za saradnju sa srpskim ili hrvatskim političari-
 ma, koje se ne može identifikovati sa nacionalnim opredjeljivanjem
 bosanskih muslimana. Pa ipak, ne bi se moglo tvrditi da među bosan-
 skim muslimanima ideja nacionalnog opredjeljivanja u srpskom i hrvat-
 skom pravcu nije imala izvjesnih rezultata. I to ne iz razloga političkih
 oportuniteta i konjunktura, čega u izobilju može da pokaze građanska
 politika bosanskih muslimana, već iz stvarnog uvjerenja, za koje su u
 morale podnositi i za koje su se podnosile žrtve u svim etapama naj-
 novije istorije, od austro-ugarske okupacije i I svjetskog rata, preko
 međuratnog jugoslovenskog razdoblja do II svjetskog rata. Tako u
 bosanski musliman, neosporno dalji manji broj istinskih srpskih
 hrvatskih nacionalnih boraca, što samo potvrđuje da je ideja naciona-
 lnog opredjeljivanja bila veoma ograničenog uticaja i da nije mogla u
 postane metod i praksa njihovog nacionalnog razvitka. Čak je i JAV
 koja je preuzela i u novim uslovima nastavila da razvija ideju bosan-
 stva krijumčarenje je ispod muslimanstva, računala sa postojanjem srps-
 i hrvatske nacionalne struje među bosanskim muslimanima.⁶ Time i
 se realizovala kao izuzetak, ideja nacionalnog opredjeljivanja bosanskih
 muslimana nije se potvrdila u društvenoj praksi kao pravilo. Karak-
 teristično je da u svim istorijskim etapama ima pojava nacionalnog opred-
 jeljivanja bosanskih muslimana, istina u veoma ograničenom obimu, i
 njihovi nosioci dolaze pretežno iz reda naprednih društvenih slojeva.

⁶ Vrhovna Glavna muslimanska organizacija, br. 9 - 2, februara 1944. godine.

...izražujući a obzir ovaj momenat, a zanemarujući činjenicu da je nacionalna opredjeljivanje bilo oblik stvarnog političkog pritiska i ograničavanja posebne posebnosti bosanskih muslimana, neki istaknuti savremenici izjavili su zaključak da cjelokupan društveni razvitak vodi istom kraju te postojati samo «nacionalno-svjetski muhammedanski Subi i Hrvat»¹⁶

Period narodnooslobodilačkog rata, koji je protekao u znaku borbe za nacionalnu ravnopravnost, pružio je mogućnosti i realne pretpostavke takve političke odnose u kojima neće biti mjesta i ulova za oživljavanje ideje nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana. Ali, na osnovu i revolucija, on nije mogao da iz svijesti ljudi istane pogleda nacionalne ravnopravnosti bila je motorna snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni, ali je ipak pored nje ostalo još mjesta i za ideju nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana.¹⁷ Usvajanje načelnog opredjeljivanja ne bi mogla da održi i u bitno izmijenjenim odnosima. Istina, narodnooslobodilački pokret zadržavajući mogućnost nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana primarno je podvukao taj način narodnooslobodilački pokret u ovom pitanju bosanskih muslimana učinio je značajan korak naprijed, ali je ostavio prostora i za koncepcije njihovog nacionalnog opredjeljivanja. Poslijeratni društveni i politički razvitak unio je u ovu koncepciju izvjesne promjene, na koje ovdje želimo da se ukratko osvrnemo. One su jasno došle do izražaja u statističkim popisima stanovništva, izvršenim u godinama 1948, 1953. i 1961. Prilikom prvog popisa stanovništva 1948. godine na pitanje o nacionalnoj pripadnosti građani su mogli pored odgovora Srbin, Hrvat, Slovenac, Makedonac itd. da daju i odgovor: Neopredjeljeni

¹⁶ Milenko S. Filipović: kao pod 10, str. 40.

¹⁷ Osnovu za ovu našu tvrdnju nalazimo u radu Veselina Mastića «Muslimansko pitanje» koji je prvi put objavljen 1942. godine u Vojnogovorničkom pregledu, br. 7, 1942. godine. Istaknuti predstavnik našeg narodnooslobodilačkog pokreta, u periodu između dva svjetska rata, jedan od najuglednijih naših marksističkih publicista, Veselin Mastić je u tome članku pisao: «...muslimani nisu posebna etnička grupa — Polakimo, dakle, od toga da muslimani Bosne i Hercegovine nisu nacija. Oni stvarno nemaju nijedno od objektivnih potrebnih svojstava koja čine naciju, a nemaju ni subjektivne svijesti — logične posljedice objektivnih svojstava — sobi kao nacije — muslimani Bosne i Hercegovine formirali su su se kao politička i verska grupa u feudalnom društvu u doba turskog osvajača ovih pokrajina (Veselin Mastić) — Dela — knj. II — Svjetlost — Sarajeva — 1956, str. 121—123.

— Ovi gledite nije ostalo usmijeno u toku narodnooslobodilačkog rata. Ono je došlo do izražaja u istupanjima uglednih predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta u raznim prilikama, naročito prvih godina poslije oslobođenja, a i kasnije.

— Pogledi Veselina Mastića i drugih predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta o pitanju nacionalne individualnosti bosansko-hercegovačkih muslimana predstavljaju teoretsko-političku osnovu političke prakse nacionalnog opredjeljivanja bosansko-hercegovačkih muslimana, koja je u plodnim diskusijama u CK SK BiH, vođenim provedenim donošenja Programa SKOJ i ustava SPRJ i SRBIH, ocijenjena kao pogrešna i definitivno napuštena.

muslimani.⁴⁰ Popis stanovništva 1953. mijesto strukture »Neopredijeljeni muslimani« uveo je novu strukturu: Jugosloveni — nepredijeljeni.⁴¹ Posljednji popis stanovništva izveden 1961. godine sadržao je strukturu Jugosloveni — nepredijeljeni, ali je vreo samo pod nazivom Muslimani — etnička pripadnost.⁴² Kao što se vidi, svaka od navedenih struktura, čiji je smisao da posluži za nacionalno obuhvatanje bosanskih, odnosno jugoslovenskih muslimana, pokazim mogućnost da iskažu i svoju nacionalno nepredijeljenost kao »nepredijeljeni muslimani«, »Jugosloveni — nepredijeljeni« i napokon kao »Muslimani u smislu etničke pripadnosti«. Ako imamo u vidu da se u SK BiH sve do kraja 50-ih godina insistiralo na nacionalnom opredjeljivanju članova SK iz redova muslimana,⁴³ onda je jasno da je smisao nacionalno nedefinisanih struktura u statističkim popisima stanovništva upravo u nacionalnom opredjeljivanju bosanskih muslimana. Činjenica je da bosanski muslimani ni poslije pobjedonosnog završetka narodno-oslobodilačkog rata nisu pokazivali napredak u ispoljavanju srpsko-odnosno hrvatske nacionalne svijesti. Neosporno je da su bosanski muslimani sada mogli da se slobodno nacionalno opredjeljuju. To je svakako bio veoma značajan napredak u pogledu njihovog društvenog i političkog položaja u Bosni, kao i u Jugoslaviji. Pa ipak, oni nisu pokazali spremnost da se opredjeljuju u smislu srpskog i hrvatskog nacionalnog imena. Štaviše, oni su svoju slobodu istoristili da se nacionalno ne opredjeljuju, pa su radije bili spremni da prihvate tri različita, potpuno neodgovarajuća naziva za svoj identitet, jednom da uzmu naziv Neopredijeljeni muslimani, drugi put Jugosloveni — nepredijeljeni i treći put ime Muslimana u smislu etničke pripadnosti.

Nemamo namjeru da ovdje posebno istražujemo razloge zašto su oni tako odgovarali kako su odgovarali, utoliko prije što smo ih u dosadašnjem izlaganju prilično iscrpno razmatrali. Ovdje ćemo pokušati da utvrdimo izvore i korijene takvog odnosa prema bosanskim muslimanima u novim društveno-političkim odnosima, koji su proizašli iz naroda

⁴⁰ Ovaj popis je pokazao da je tada u Jugoslaviji bilo 808.921 nepredijeljenih muslimana, od čega ih je u Bosni i Hercegovini bilo 776.403, odnosno 97,2%. Međutim, u godinu u Bosni i Hercegovini bilo je nacionalno opredijeljenih muslimana 92.1 od čega muslimana — Srba 71.991 i muslimana — Hrvata 23.797. (Savezni zavod za statistiku — knj. IX — Stanovništvo u narodnosti — Beograd, 1955 — str. XIV—XVII — tabele 1, 2, 6, 7).

⁴¹ U popisu stanovništva 1953. nacionalno opredijeljeni muslimani opstali su oni koji su po svojoj slobodnom izjavi pripadaju, čak su nacionalno opredijeljeni muslimani svrstavani u dve grupe: ako su Jugoslovenskog etničkog porijekla muslimani svrstavani u grupu »Nacionalno opredijeljeni muslimani«, drugi »Jugosloveni — nepredijeljeni«, a ako nisu, onda u grupu »Muslimani — nepredijeljeni« (Savezni zavod za statistiku — Beograd, 1959 — str. XXVIII). Te godine u Jugoslaviji bilo je muslimana — nepredijeljenih 998.698, a od toga u Bosni i Hercegovini 891.800 ili 89,3%.

⁴² Ovih je u Jugoslaviji bilo 972.953, a u Bosni i Hercegovini 883.217, odnosno 90,8%. (Savezni zavod za statistiku — popis stanovništva 1961. — knj. VI — Vitalna i migraciona obilježja — Beograd, 1967 — str. XXIX, tabela D).

⁴³ U dokumentu o sukobi koji je među međunarodnim organizacijama bio MEADNET i CK NOI, o problemima u oblasti međunarodnih odnosa, kritički je istaknuto negativne pojave u sklopu politike nacionalnog opredjeljivanja muslimana u BiH i Hercegovini. (Sremsko-karlovacke biltenke dokumentacije 25. februara 1965. u čl. — str. 60).

nezabodljivog rata i revolucije. Najvažniji, epohalan rezultat narodno-
 oslobodilačkog rata ogledao se u revolucionarnom rušenju buržoaskog-
 kapitalističkog društva i monarhijske velikorapske države, u uspostavljanju
 federativne jugoslovenske republike, zajednice ravnopravnih nara-
 da, čime su u našoj zemlji stvorene neophodne pretpostavke za izgradnju
 novog socijalističkog društva. Svrgavanje buržoazije za izgradnju
 narodne vlasti nije, međutim, značilo da su u društvenoj svijesti naroda
 automatski preovladali socijalistički pogledi i da su prevaziđena shvatanja
 koja su formirana u društvenom poretku eksploatacije i ugnjetavanja. Ni
 komunističke snage koje stoje na čelu toga revolucionarnog preobražaja
 i koje ga usmjeravaju nisu imune od idejnih uticaja starog društva. Iz
 izvod društvenih odnosa koje su riješili da mijenjaju, komunisti ne
 mogu tako lako da se rasterete i oslobode shvatanja koja su duboko
 prisna tim odnosima i da ih odjednom zamijene socijalističkim pogle-
 dima. Socijalistička shvatanja ne usvajaju se tako lako kao što može
 izgledati. Komunisti moraju naučiti lekcije iz historije socijalizma, da
 se nauče lekcija iz historije nacionalne ravnopravnosti još nisu usvojena
 time što se dobro poznaju npr. Lenjinovi tekstovi. U višenacionalnoj
 državi nacionalna ravnopravnost je društveni odnos, način života. Otuda
 ničeg neobičnog nema u tome što se nacionalna ravnopravnost u praksi
 ne ostvaruje kako bismo to htjeli, već tako kako je to objektivno moguće.
 Takva historijska činjenica, kao što je nacionalna neravnopravnost, ne
 može se odjednom promijeniti u svojoj suprotnosti — nacionalnu
 ravnopravnost, ma koliko da se tu radi o revolucionarnom činu. Jer,
 revolucije prave ljude, često i takvi koji su opterećeni veličinom
 svoje nacije ili shvatanjem o njenoj manjoj vrijednosti, ovim ili
 onim oblikom nacionalizma, koji ne završava tamo gdje i poredak u
 kome se on pojavio i razvio. Upravo zato što potiču iz određenih
 nacionalnih sredina i socijalnih struktura koje nose pečat historijskog
 razvika, komunisti ispoljavaju shvatanja i osobine tih sredina i
 struktura. Zato se i dešava da u borbi za nacionalnu ravnopravnost
 prevladaju izvjesne bitnice i da ove u praksi izmiču njihovom
 komunističkom oku. Za postojanje i održavanje jednog shvatanja, po
 društvenoj sadržini i suštini buržoaskog, nije uvijek neophodno i
 prisustvo njegovog buržoaskog nosioca. Iako proizvod buržoaskog
 društva, nacionalizam može da se održava i veoma uspješno razvija i
 bez buržoazije. Staviše, i u samoj komunističkoj partiji može da
 bude njegov provodnik, uprkos tome što je upravo ona najuporniji
 borac za nacionalnu ravnopravnost. U tome se, pored ostalog, takođe
 ogleda njeno protivrječno biće. Iako najizrazitiji primjer organizovane
 društvene svijesti, komunistička partija ne može izbjeći svim strujama
 stihije. U odlučnom historijskom trenutku KPJ je stala na čelo borbe
 protiv okupatora, kroz četvorogodišnju narodnooslobodilačku borbu
 afirmirala se kao beskompromisan i dosljedan borac za nacionalno
 oslobođenje i stekla ugled opštenarodne partije. Kao provodnik
 narodnooslobodilačke borbe po svome društvenom sastavu ona nije
 mogla ostati samo radnička partija. Svoje redove ona je otvorila
 borcima za nacionalno oslobođenje i zatim borcima za socijalizam
 iz svih društvenih struktura. Tako je

KPJ postala nesporno najorganizovanija snaga cijelog društva, srpskog i islamski nacionalna partija. Da bi mogla naciju povesti u borbu za socijalizam, ona je morala svoju strukturu proširiti na ostale dijelove. Unoseći socijalističke ideje u naciju, KP je morala istovremeno održati idejni pritisak svih društvenih struktura kojima se otvorila. Nacionalizam je svakako jedan od najopasnijih oblika toga pritiska, i u komunističku organizaciju on navire iz više društvenih struktura, a naročito iz seljačke, birokratske i malograđanske struktura. Ako se tome imamo u vidu da u srpskoj i hrvatskoj naciji istorijski nisu mogli biti prevladane asimilatorne težnje prema bosanskim muslimanima, onda ćemo razumljivo istorijske uzroke zlog kojih se u početku izgradnje socijalističkog društva, koje u mnogim sferama nosi duboke tragove starog društva, održalo i produžilo buržoasko gledište o nužnosti nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana. Među članovima SK, koji je shvaćanja da su unutar SK progresivniji oni koji su nacionalno opredjeljeni, koji su svjesni svoje nacionalne pripadnosti.¹⁰ Ova shvaćanja su bila potpomognuta istorijski osviještenim saznanjem da je u pojavu i razvitak nacije najdublje vezan gigantski napredak civilizacije, ali je jednostrano tumačenje ovoga velikog istorijskog fenomena omogućilo da se među komunistama iz reda bosanskih muslimana vještački povlači granica između progresivnih (nacionalno svjesnih) onih koji zastaju (koji nisu nacionalno svjesni). Sasvim ispravno shvaćanje da su nacije nosilac istorijskog progressa, da se progress ostvaruje u okviru nacije, među komunistima iz reda bosanskih muslimana (da i uopšte među bosanskim komunistama) odrazilo se u pojavi gledišta po kome se bosanski muslimani u budućnosti izlažu zastajanju ako dalje ostaju izvan srpske i hrvatske nacionalne zajednice. Rezultat takvog gledišta na budućnost bosanskih muslimana ispoljio se u popisu stanovništva 1946. kada je u Bosni i Hercegovini bilo 97.266 nacionalno opredjeljenih muslimana (Srba 71.991 — Hrvata 25.265).¹¹ Prema popisu izvršenom u SK BiH 31. 3. 1957. nacionalno opredjeljenih muslimana bilo je 24.942, od čega Srba 18.328, Hrvata 3.171, Jugoslovena neopredjeljenih 2.000, Jugoslovena 49 i ostalih 346.¹² Očigledno da je toliki broj nacionalno opredjeljenih muslimana bio posljedica političke aktivnosti koju su u tom pogledu razvijali komunisti posebno iz reda bosanskih muslimana. Posve je razumljivo da ovakva kretanja u nacionalno opredjeljivanju bosanskih muslimana nisu bila izvan objektivnog uticaja nacionalizma uopšte, a posebno srpskog nacionalizma, prisutnog u organizacijama KPJ, odnosno SKJ, koji se oslanjao na značajan dio srpskog naroda u narodnooslobodilačkom ratu u Bosni i Hercegovini na toj osnovi gajio nadu u uspješan razvoj opredjeljivanja bosanskih muslimana u pravcu srpske nacionalne zajednice. Međutim, kako

¹⁰ IV Kongres SK BiH — Izvještaj o radu CK i Reviziona komisije SK BiH o radu između III i IV kongresa — Sarajevo 1955, str. 142.

¹¹ Savezni zavod za statistiku — Isp. IX — Stanovništvo po narodnosti — 1946 — str. XIV — XVII. — Tabele: 1, 2, 6, 7.

¹² Enver Redicic, Multinacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini — Sarajevo, u: 11. SKJ (izdopis) — 1958. godine.

Srbe ili Hrvate značilo je dovesti u pitanje načelo nacionalne pravno-pravnosti, koje polazi od priznanja individualnosti svakog naroda, načelo koje čini temelj bratstva i jedinstva kao najveće teletovine narodnosti i bodilačkog rata. Tako je u naporu da se utvrdi identitet istorijsko-etničke zajednice bosanskih muslimana između mnogih u političkoj i istorijskoj literaturi poznatih naziva odabran, po našem mišljenju, preinačen naziv — muslimanski narod.¹⁰ Jer, nije u pitanju priznanje istorijske posebnosti i individualnosti bosanskih muslimana. To je konačno preovladalo i u nauci i u politici. Sada se postavlja pitanje njihovog izvornog, autentičnog, etničkog porijekla odn. etničkog istorijskog imena. A istorijsko ime narodne zajednice bosanskih muslimana nije ime religije kojoj su u prošlosti svi njeni članovi pripadali, a koju će u budućnosti uporedo sa svojim društvenim aspektom sve više napuštati. Kao što znamo, nazivi velikih svjetskih religija, ma koliko njihov značaj bio golem u istoriji pojedinih naroda, nisu postali imena naroda koji su ih prihvatili. Obično se ime najrazvijenijeg plemena naroda koji su ih prihvatili u procesu njegovog formiranja. Ali ime se tiče naših jugoslavenskih naroda, nijedan nije dobio ime po monoteističkoj religiji koju je usvojilo izlazeći iz svoga paganskog doba, iako su crkve u njihovom istorijskom razvoju igrale neosporno istaknuto ulogu. Ako imamo u vidu njihovo formiranje u nacije, onda su se granice između katoličke i pravoslavne crkve, bar što se tiče srpskog i hrvatskog naroda, podudarale u osnovi sa njihovim etničkim i nacionalnim granicama. Tako veliki značaj u istorijskom razvitku srpskog i hrvatskog naroda, kao i drugih jugoslavenskih naroda, pravoslavna i katolička crkva ostvarile su zahvaljujući naročito ulozi koju su imale u periodu svoje borbe protiv Turaka. Isto tako, izvanredno značajnu ulogu u formiranju i u istorijskom razvoju etničke zajednice bosanskih muslimana pripula je islamu, ali dominantan čimbenik etničko-istorijskog bića ovde nije islam, kao što lamo nije hrišćanstvo pravoslavne i katoličke crkve. Apsolutizovanje religijskog faktora u istoriji uopšte, i u istorijskom razvitku pojedinih naroda posebno, odgovara feudalističko-erkevnom pogledu na svijet, koji je postfeudalna epoha već odavno odbacila i smjestila tamo gdje mu je još jedno mjesto — u udžbenike istoriografije. Neosporno je da religijama ne pripada primat u formiranju

¹⁰ U prvoj deceniji XX vijeka muslimani Bosne i Hercegovine, najprije pod vodstvom moćnarskog mulije Ali Fehmi eff. Džabčica (1890—1902), a zatim pod vodstvom Ali bega Fudura iz Livna (1907—1909) vode borbu za vjersku i vjersko-nacionalnu samostalnost. Jedan od rezultata ove političke aktivnosti je pojava MNO (Muslimansko narodno organizacije), koju osnivaju bosansko-hercegovački feudalci sa Prizrenom na čelu. Interesantno je da upravo u ovim godinama u političkom životu predstavnik bosanskih muslimana postaje vođa široka upotreba termina "islamski" i "muslimanski narod". Očigledno je da je novo političko organiziranje usaglasno sa ovom terminologijom, da je politička organizacija dobila svoj pravi naziv koji je dato narodu. Kaznimo se da naglašena upotreba ovog naziva, odnosno imena nije slučajna i da ima svoju političku motivaciju i značaj. Kao što je pored ostalog objašnjava i činjenicom da su u 10 vijeku vjerska zajednica bosanskih muslimana postala dominantna u njihovom političkom životu. Istina, uporedo sa vjerskim položajem islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini, uporedo vjerski su sticali i na društveni red, kao opštenarodni, postojali i vjerski karakteristični karakteri, prije svega u cilju stabilizacije već napuštenih feudalnih društvenih odnosa.

etničkih zajednica. One samo čine njihov medijum, a nikako njihovu osnovu. U formiranju etničkih zajednica sudjelovali su i u tom procesu isto uticali oni faktori po kojima se one međusobno diferenciraju i faktori svakako prvo mjesto pripada jeziku i grupaciji. Među timi to više etničkih zajednica, što govori o njihovoj bliskosti i srodnosti. U procesu obrazovanja etničkih zajednica, pored jezika, djelovali su i stanovanja, upotreba oruda za rad, noćnja, folklor itd., pri čemu je religija mogla da vrši izvjestan uticaj, ali nikako da u tome procesu ima brojnih islamskih i hrišćanskih naroda, nego bi postojao samo jedan islamski i jedan hrišćanski narod. Do takvog apsurda, logično, dovodi shvatanje o presudnoj ulozi religije u obrazovanju i razvoju etničkih zajednica i nacija. Ne poklanjajući dužnu pažnju tome momentu mnogi javni radnici posljednjih godina upotrebljavaju termin »muslimanska etnička zajednica«, koji je zahvaljujući širokoj upotrebi u štampi, radiju, na političkim tribinama itd. počeo da se udomaćuje i na stranicama resursa da ovde kažemo nekoliko riječi u prilog objašnjenju nastanka termina »muslimanska etnička zajednica«. Njegova pojava svakako stoji u neposrednoj vezi sa naporima da se utvrdi njihov etničko-istorijski identitet i tako prevaziđe tendencija nacionalnog opredjeljivanja bosanskih muslimana. Ali umjesto strpljivog rada u pravcu utvrđivanja etničkih i istorijskih korijena društveno-istorijske zajednice bosanskih muslimana, rješenje se tražilo u manifestacijama na samoj površini zajednice i u savremenom razvoju je u prvom planu isticala svoja muslimanska pripadnost. Time su bile date realne pretpostavke za pojavu teze o muslimanskoj etničkoj zajednici. No, ma kako da su pretpostavke dolazile iz istorijske prošlosti i savremene realnosti, to još nije preduslov niti dokaz njihove naučne valjanosti i održivosti. Kada je u pitanju da se utvrdi identitet jedne etničke zajednice, onda se on traži u elementima koji u određenoj koncepciji i istorijskim uslovima omogućavaju da se konstituiše data etnička zajednica, a ne u religiji kojoj ona pripada. Jer ona može da nastane i postoji i u više vjerskih zajednica. U samoj prirodi čovječanstva nalaze se uzroci njegovog etničkog diferenciranja, kao što se u društveno-istorijskom razvoju nalaze pretpostavke za pojavu i održanje religija i religijskih zajednica. Ono što »muslimansku etničku zajednicu« čini posebnom etničkom zajednicom, to nije islam, bez obzira što je nastala kao produkt islamizacije, već je to njena struktura, koja je nastala stapanjem srednjovjekovnog bosanskog stanovništva sa islamom i njegovim miješanjem potpredstvom islamskog u prvim stoljećima turske vlasti. Međutim, iako je u procesu formiranja etničke zajednice bosanskih muslimana »zastupa« i uloga islama nepoporna, sama ta zajednica u etničkom smislu nije muslimanska, već je ona iako po svome etničko-istorijskom porijeklu, iako i po svome etničko-istorijskom razviku bosanska. Pa ipak, u izvjesnim krugovima

istoričara, među kojima su i oni o nacionalnim opredjeljenjima bosan-
skih muslimana svjedocima imale svoje glasnogovornike i zagovornike
(ko nije postigao da se odriče, sve ima na svoje političke i društve
njihove političke namjene u etičko svoje religiozije muslimanske narod-
opredjel i muslimanske nacije), koje su na početku ovog etičkog
iskak i nastojali da afirmiraju neki materijal javni radnici među bo-
sanskim muslimanima, ali su je i sami ubrzo napustili i odrekli. Oni
su tada uvidjeli da su za ispravnost i uspjeh njihove takve političke
finjanice i dokazi koji će ih izvesti iz kruga u kome se smatrao neki
i samo ponavljaju da su bosanski, odnosno jugoslavenski muslimani
muslimanska etnička zajednica, odnosno muslimanski narod. Očigledno
je da atribut izveden iz subjekta ništa novo i određeno ne znače i
samom subjektu i da u etičkom i nacionalnom pogledu nije bilo i nema
muslimanskog naroda, iako su postojali i postoje muslimanski narodi
koji pripadaju različitim etničkim i nacionalnim zajednicama. Tada da
su bosanski, odnosno jugoslavenski muslimani muslimanski narod polit-
od spolnog, konfesionalnog obilježja te zajednice, koju je odavno zah-
vatio moderni društveni razvitak i u kome to spolno obilježje osti-
gubi značaj koji je imao u feudalizmu, kada je religija predstavljala
dominantan pogled na život i društvo. Zadržavanje toga spolnog, sa-
manje značajnog obilježja etničke zajednice bosanskih muslimana ka-
obilježja njihove etničke istorijske individualnosti, protivrječi objektiv-
nim savremenim razvojnim tendencijama i procesima unutar same
etničke zajednice bosanskih muslimana. Štaviše, procesi koji se odvijaju
unutar etničkih zajednica, pod snažnim uticajem koji sve razvijaju
tehnika i kultura neposredno vrše na način života ljudi, djeluju zna-
bježno u pravcu slabljenja razlika među bliškim i stodnim etničkim
zajednicama kao što su naše etničke zajednice. Pogotovo socijalizam
djeluje veoma snažno u smislu stvaranja etničkih zajednica jedna
prema drugima. Na taj način, zahvaljujući opštem progresu društva
muslimanska etnička zajednica postaje sve manje muslimanska i un-
tar nje same sve manje prostora ostaje za njenu muslimansku
posebnost.

U zaključku nekih razmatranja čini nam se potrebno da podvučemo
krvjesne momente koji imaju prvorazredan, bitan značaj za razumijevanje
nje pitanja posebnosti bosanskih muslimana.

Prvenstveno želimo konstatovati da savremena istorijska nauka nep-
dijeljeno stoji na stanovištu da su bosansko-hercegovački muslimani
nastali islamizacijom domaćeg stanovništva koje su Turci zatekli u Bos-
prilikom njenog osvajanja. Međutim, u krugovima istoričara, etnolo-
i političara postojale su i postoje razlike u pogledu etničkog porijekla
i etničke pripadnosti bosanskih muslimana. Te razlike se odnose na
tome što jedni smatraju da su bosanski muslimani nastali preko
islamizacijom srednjovjekovnog hrvatskog stanovništva, pa su prv-
tome nai dio hrvatskog naroda, a drugi tvrde obratno da su bosanski

muslimani nastali islamizacijom srednjovjekovnog bosanskog srpskog stanovništva i da su prema tome po svome etničkom biću dio srpskog naroda. Osim toga neki historičari i etnolozi smatraju da bosanski muslimani predstavljaju posebnu etničku zajednicu.

Prva dva gledišta podrazumijevaju da u srednjovjekovnoj Bosni nismo imali stanovništvo etnički već indiferencirano i konstituisano u etničke zajednice Srba i Hrvata, kakve u Bosni egzistiraju u XIX i XX.

Ako bismo usvojili ova gledišta, onda bismo time tvrdili da je etnička struktura srednjovjekovnog i savremenog stanovništva Bosne ista, da bosanskog stanovništva u tako velikom historijskom razdoblju. Očigledno previda značaj koji su islamizacija i osmanski feudalni sistem imali u dobili bosanske istorije. Kao što smo u ovom radu izložili, mi smatramo diferenciranje u zatečenoj etničkoj strukturi srednjovjekovnog bosanskog naroda. U uslovima vjerskih i klasnih suprotnosti i sukoba, koji u višestoljetnoj istoriji Bosne pokazuju relativnu podudarnost i uzajamno razgranalo se u tri etničke grupacije. Pri tome su se u ovom historijskom razdoblju odigravale migracije stanovništva krupnih razmjera, koje su imale izvanredno veliki značaj u pogledu promjena u etničkom sastavu bosanskog stanovništva. Tok je poslije migracija muslimanskog stanovništva iz Srbije, koje su izazvali srpski ustanci u prvim decenijama XIX vijeka, kao i poslije migracija bosansko-hercegovačkih muslimana u Tursku u doba austrougarske okupacije, nastupio relativno miran period u etničkom razvitku stanovništva Bosne i Hercegovine.

Međutim, podvlačeći veliki značaj islamizacije i feudalnih odnosa zasnovanih na osmanskom timarskom sistemu u procesu obrazovanja etničke individualnosti bosanskih muslimana, ne smijemo izgubiti iz vida historijsku činjenicu da je njihovu etničku osnovu predstavljao srednjovjekovni bosanski narod. Dva i po stoljeća postojanja srednjovjekovne bosanske države bilo su dovoljan period da otpočne proces konstituiranja bosanskog naroda i istovremeno nedovoljan da se ovaj proces završi. Ono što odmah pada u oči, ako posmatramo vjerske i klasne odnose u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, jeste činjenica da u njenim društvenim klasama nalazimo pripadnike svih vjerskih zajednica — bogumilske, katoličke i pravoslavne i mada je bogumilstvo bilo najraširenije, ono nije postalo zapreka prisustvu drugih vjerskih zajednica u klasnoj strukturi bosanske vlastele. Mi, razumljivo se, ne znamo kako bi se razvijali klasni odnosi da je Bosna pred naletom Turaka uspjela da sačuva svoju državnu samostalnost, ali je poznato da je bosanska crkva imala veoma jako uporište u bosanskoj vlasteli, što

toj je omogućavalo da vrši relativno snažan uticaj na tok državnih poslova. Značajnu ulogu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi mogla je bosanska crkva da ostvaruje već i zbog toga što se njen centar nalazio u samoj Bosni, dok su se centri katoličke i pravoslavne crkve nalazili izvan Bosne, iz kojih su, naročito iz Mađarske, zajedno sa vjerskom propagandom dolazili interesi i težnje suprotne državnoj samostalnosti Bosne.

Ako je tačno da je srednjovjekovna bosanska država bila značajni činilac u procesu obrazovanja srednjovjekovnog bosanskog naroda, koji se potvrđivao u ispoljavanju bosanske svijesti, činjenica je takođe da je tursko osvajanje Bosne, koje je donijelo razaranje i uništenje bosanske države, značilo takođe i razaranje zatečene etničke strukture Bosni. U procesu islamizacije bosanske bogumilske, katoličke i pravoslavne mase sasvim su se izmiješale, stopte i tokom stoljeća obrazovale etničku zajednicu bosanskih muslimana, u koju su se kao u matične slijevale islamizirane mase srpskog i hrvatskog etničkog porijekla povlačeći se u Bosnu iz vanbosanskih susjednih teritorija. U toj matičnoj etničkoj zajednici bosanskih muslimana u procesu asimilacije iščezli su i oni matobrojni muslimanski islamski elementi, koji su se u Bosni trajno teritorijalizirali.

Stoptjen sa islamom, značajan dio srednjovjekovnog bosanskog naroda u uslovima turske vlasti sačuvao je i produžio svoj istorijski kontinuitet. Bosanskim imenom on se odredio prema Turcima, od kojih i primio vjeru — islam. Bosancima ih zovu istaknuti putopisci koji su putovali kroz Bosnu u turskom periodu bosanske istorije. Bosancima ih je takođe zvao vođa srpskog ustanka knez Miloš Obrenović, kao što su ih tako zvali učeni bosanski franjevci. To ime su oni zadržali kroz sve periode istorijskog razvika i u njemu, a ne u muslimanstvu, najpotpunije se izražava njihova etnička i istorijska individualnost. Ove istorijske činjenice moraju se uvažavati i respektovati, jer se u toku posljednjih stotina godina potvrdilo da su istorijski bila odbacena sv ona shvatanja koja su ih ignorisala, a pretendovala su da su otkrili i identifikovala etničko-istorijsko biće bosanskih muslimana.

Za razliku od srednjovjekovne bosanske države, sada su se dva-tri centra vjerskih zajednica nalazila izvan Bosne. Tako nijedna od crkava u turskom periodu nije bila nosilac bosanske svijesti. To nije mogao postati islam, iako je bio »državna« vjera u turskom carstvu, iako se nije govi sljedbenici u Bosni uživali određene društvene i političke privilegije. Prije bi se moglo reći da je islam bio podloga za razvijanje bosanske svijesti među bosanskim muslimanima. Ali, njihova »turska« vjera bila je ispunjena religiozno-političkom sadržinom i oni su se osjećali Turcima kao sljedbenici turske »državne« vjere i građani turskog carstva, a ne u etničkom smislu. U bosanskom smislu nisu mogle da djeluju ni katolička ni pravoslavna crkva u turskom periodu, kada su njihove

... i dr. ... u ... ; ...

Ali ako islamizacija u Bosni nije mogla da postane nosilac bosanske svijesti, ona ipak nije mogla ni da je uklina. Pravedni subjekt i nosilac ovog perioda svoj kontinuitet produžio u licu bosanskih muslimana, čije povjerenje i njihovom bosanskom identitetu i entitetu. U tome se nalazi najvažnije činjenice da su bosanski muslimani bili nosioci i slobodno izražavajući ideje (koja je u raznim historijskim fazama imala čakako istorijsku Pa ni činjenice da je bosanska feudalna klasa bila muslimanska, kao i da su bosanski muslimani u cjelini u bosanskom ejaletu uživali poseban položaj, nije mogla kod njih istisnuti svijest o njihovom bosanskom identitetu. I sama centralna turska administracija imala je ovaj element u vidu, kada je donijela odluku o uspostavljanju bosanske države. Tokom vremena bosansko feudalna klasa identifikovala se sa bosanskim ejaletom, povezujući svoju sudbinu sa sudbinom Bosne u okviru turskog carstva. U tome se nalaze historijski razlozi što bosanska ideja nije mogla postati ideja emancipacije potčinjenog hrišćanskog — pravoslavnog i katoličkog stanovništva. Borba koju je za socijalno i nacionalno oslobođenje vodilo bosansko pravoslavno i katoličko stanovništvo istorijskom nužnošću integrirana je krajem XIX i početkom XX vijeka u nacionalne pokrete srpskog i hrvatskog naroda, što je predstavljalo potvrdu da je ovo stanovništvo postalo integralni dio srpske, odnosno hrvatske nacionalne zajednice. Interesi i programi ovih nacionalnih pokreta toga vremena, poznato je, nisu bili na liniji uspostavljanja samostalne Bosne, već su zahtijevali njeno potpuno integriranje u Srbiju, odnosno Hrvatsku. Nastojanjima srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta da Bosnu integriraju u srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu državu, politički predstavnici bosanskih muslimana suprotstavili su ideju autonomije Bosne, kajom su još od prve polovine XIX stoljeća pružali otpor reformama turskih sultana. Iako je svoj centar imala u Bosni, ideja autonomije iz poznatih historijskih razloga nije se razvila u opštegobosansku ideju, nego je ostala ograničena pretežno na podršku bosanskih muslimana kao njihove »nacionalne« ideje, kao politički izraz i potvrda njihove etničko-istorijske individualnosti.

Srpski i hrvatski nacionalni pokret nisu priznavali etničku posebnost bosanskih muslimana i postavili su na dnevni red pitanje njihovog nacionalnog opredjelivanja u težnji da se na taj način riješi pitanje koje se od dvije nacije, srpska ili hrvatska, uspjeli da uključuju Bosnu u okvir svoje državne organizacije.

Demokratski izborni procesi jednog i drugog nacionalnog, etnički od-
likovni su u odnosu na Srbima i Hrvatima u multietničkim društvima
i posebno u politički tenziji nacionalno-teritorijalnim odnosima.
Hercegovački, bosanski, politički nacionalno-teritorijalni odnosi su
puno bliži odnoscima iz Srbije i Hrvatske nacionalno-teritorijalnim od-
nosima te demokratski odnosi tek u savremenijoj etapi razvoja su
upravo socijalističkog društva, potpuno su se razlikovali od
odnosa društveno-istorijskih zajednica, kojima predstavljaju sve odnose
kao u tome što je ona multietnička, jer je to njena politička opš-
tina, ali u njenoj opštini, u njenoj zajednici su socijalno-ter-
itorijalni odnosi bili etnički konstitutivni predstavljajući i taj je od-
nos.

Poznatija historijska bosanska opština ima dvojaku odliku i zna-
čaj jer su joj i izvor dvojaki. Njene bosanske stanovništvo, savremen-
ovaga etničkog i nacionalnog identiteta, izravno pripadaju i pove-
zani sa teritorijom Bosne. Onda su svi narodi BiH u smislu teritorij-
ne zajednice i pripadaju Bosanci, a njihova bosanska opština je
staviti, njihova teritorijalno-politička opština, koja je proizvod istorijske
opštine, da je Bosna kao teritorijalno-teritorijalno-teritorijalno
istorijsko predstavljajući politički teritorijalno-teritorijalno
staviti bosanski stanovništvo, njihova bosanska opština je za razliku
Srbia i Hrvata BiH, izraz jedinice njihove teritorijalne povezanosti
njihovog etničkog identiteta.

Zahvaljujući socijalističkom istorijskom razvoju socijalizmom,
nizak narod indiferenciran se u tri veoma bliske etničke zajednice
bosanske stanovništvo, Srbi i Hrvati — koje uprkos etničkim i kulturno-
istorijskim razlikama, povezanosti i ujedinjenosti isti jezik, iste teritorij-
alne i isti društveni socijalistički socijalistički odnosi. Ne znači
nikakve sumnje da u savremenim uslovima multietničkog i etničkog
razvika poleg socijalističkog socijalističkog društva tako u Bosni
Hercegovini, tako i u Jugoslaviji, poznati faktori povezanosti su
prednost pred nacionalnim faktorima razlika.